

מחלוקת לשם שמים עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו

מרדכי עקיבא פרידמן

לעילוי נשמתו של

פרופ' א"א אורבך ז"ל

תוכן העניינים: א. פתח דבר; המומלץ בתפילה: 'חובה'. ב. מנהג בית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט; המשתתפים במאבק. ג. עדות הראב"ם על שביטל את מנהג בית-הכנסת הירושלמי והחיה תקנות דתיות אחר מותו. ד. סקירה על תולדות המאבק; דת ופוליטיקה. ה. הישיבה בשורות עורפיות – דוגמה למשא ומתן בהלכה.

א. פתח דבר; המומלץ בתפילה: 'חובה'
אמונת ישראל וקיומן של קהילות ישראל תלויים היו במידה רבה מאז חורבן הבית השני במוסד התפילה שבציבור. לאחר גיבושם של דפוסי התפילה בתקופת חז"ל ועד סוף ימי הביניים דומה, שאולי לא היה איש אחד, שהגה שינויים קיצוניים יותר במערכת התפילה, דפוסי וטכסיטיה מאשר ר' אברהם בן הרמב"ם (הראב"ם). יחסם של יהודי מצרים לדת ישראל בכלל ומעמד התפילה אצלם בפרט נתפסו אצלו כאסון רוחני, כחרפה בפני הגויים וכמכשול עצום בדרך לגאולה. לדעתו חייב המצב תיקון רדיקלי דחוף: עת לעשות.¹

1. מאמר זה יסודו בחומר שנדון בהרצאה שנשאתי ביום עיון לחקר ספרות השו"ת שמן הגניזה בחוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, בי"ב בשבט תשמ"ט. חלקים אחרים מתפרסמים אצל פרידמן, התנגדות לתפילה (ראה את רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים שבסוף המאמר); הנ"ל, תשובת ר' יחיאל; והמקורות והדיונים כאן ושם משלימים זה את זה. [מתחילה חשבתי להדפיס כאן חלקים נוספים של המחקר 'מחלוקת לשם שמים', אולם הם התארכו וקצרה היריעה, ומתכוון אני לפרסמם במקום אחר. הפניות לחלקים אלה כבר הופיעו בדפוס ונמצאות בשני המאמרים ההם ובמאמר הזה ('מחקרנו', סימן כך וכך), ולכן אני מוסר כאן את כותרות הסימנים שאינם מתפרסמים פה; ו. המנהג, השינוי והמחלוקת; 'מחלוקת לשם שמים'. ז. זמן חיבור מאמר התפילה שב'כפאיה'; דוגמה בפיה"מ של הרמב"ם ל'עריכה נמשכת' ('דקדוק') בידי המחבר. ח. חידוש הנבואה והחייאת הדת; התפילה כמכשיר לגאולה. ט. שאלה לראב"ם על

באישיותו של הראב"ם נתחברו שתי מגמות קוטביות ביחס לתפילה בציבור: אורתודוקסיה ורפורמה, ושתיהן למעשה מעורות זו בזו. מצד אחד הוא פעל לבטל את חילופי המנהגים ודפוסי התפילה שאותם ראה כססיות מן המסורת ההלכתית המחייבת, בעיקר על-ידי פסילת המנהג הארץ-ישראלי הקדום. מצד שני יצר מערכת שלמיה של טקסטים וגינונים, האמורים להקנות לתפילה מהות חווייתית-רוחנית חדשה – וביניהם כאלה, שהם עצמם מהווים לכאורה סטיות גדולות ממסורת ישראל – והטיף לקבלתם.²

מעריב מפויט לשבת. י. בקשה לחצרן יהודי, שיפנה לסולטאן נגד המבטלים את אמירת הפיוטים. יא. תשובת ר' יוסף ראש הסדר, הפוסלת את שליח-הציבור של בית-הכנסת הירושלמי (ניסן, 1211). יב. ניסיון להחזיק בשליח-הציבור המודח: שאלה. יג. אוכור ה'מוקדם' בקדיש: שאלה לר' יוסף ראש הסדר. יד. תלונה על הראב"ם לסולטאן אלמלך אלעזר (1235 או 1237). טו. אחרית דבר.]. המאמר שייך למחקר מקיף יותר, שאני מכין על שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו שמן הגניזה, והוא נתמך בחלקו על-ידי מענקים מטעם הקרן הלאומית למדע; קרן הויכרון לתרבות יהודית; והקרנות האלה שבאוניברסיטת תל-אביב: הפרויקט על-שם קפלן להיסטוריה של מצרים וישראל – חקר תולדות עם ישראל וויקתו למצרים; קרן מחקר בתולדות עם ישראל ופילוסופיה של היהדות ע"ש דורית יניב ז"ל וע"ש מאיר שלום יניב; וקרן ירון-שניצר למחקר בתולדות עם ישראל. תודתי נתונה למנהלי הספריות, שהשתמשתי בכתבי-היד שברשותן. הסתייעתי אף ב'מעבדת הגניזה' של מו"ר פרופ' ש"ד גויטיין ז"ל שבמכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ותודתי נתונה לעובדיו. חלק מעיבוד המחקר נעשה בזמן שהותי במכון אנגברג בפילדלפיה. תודתי למנהליו ולעובדיו. פרופ' ע' פליישר ופרופ' י' קרמר הואילו לקרוא טיוטה חלקית של המאמר, והעירו הערות חשובות. ד"ר חיים כהן העיר הערות נכוחות. להם התודה ועליי האחריות. אלה הם הסימנים, המשמשים להלן בהעתקת טקסטים: [] = חסר במקור; () = הושמט בטעות במקור; < > = כתוב בין השיטין; << >> = מחוק; { } = כתוב בשוליים. נקודה תחת אות מסמנת שלא נשתמרה בשלמות או שקריאתה מסופקת.

2. לשון אחר: שני מישורי פעולתו הם גינוי ('אנכאר') הפסול והמלצת המתוקן. ראה, למשל, כפאיה (דנה), עמ' 176: 'והם לא גינו כל מה שאנחנו גינינו, ולא המליצו על מה שאנחנו המלצנו עליו'. (כאן ולרוב בתרגומי טקסטים שבערבית-יהודית שבהמשך, מובא התרגום בשינויים מן המודפס במהדורה, ולא הערתי על כך בכל מקום). אמנם לא רק את המנהגים הפסולים של בית-הכנסת הירושלמי פסל הראב"ם (ראה להלן, הערה 15, ועוד על כך במחקרנו, סימן ו).

בהגותו איחד הראב"ם את שתי המגמות הסותרות זו את זו, וראה בשתייהן חתירה לאותה מטרה של החזרת עטרה ליושנה. כדבריו, הוא נעשה כמי שמחיה תקנות דתיות אחר מותן, ומחדש את יצירתן (ראה את לשונו להלן, בפסקה שבסוף סימן ג). כדי לתקן את הכלי היה צריך גם לשברו.

הראב"ם ('ראש כל החסידים') עמד בראש תנועה חסידית במצרים. בחיבורו הגדול 'כתאב כפאיה אלעאבדין' (להלן ה'כפאיה'), הוא 'ספר המספיק לעובדי השם', סרטט את שבילי 'דרך החסידות'.³ להתקדמות החסיד לקראת השלמות שני חלקים יסודיים בתכניתו: ההקפדה במצוות, בין בקיום מצוות עשה וההימנעות ממצוות לא תעשה בין באמונתו הצרופה, והקבלה לנהוג על-פי דרכים נוספות שמומלץ עליהן אולם אינן חובה על כל אדם.⁴ תשומת לב מיוחדת הקדיש הראב"ם לתפילה, ורצה לתקן את מהותה ואת סדריה לכלל ישראל. כמפורסם, שיבח הראב"ם את מידותיהם של הצופים המוסלמים בעבודת האלהים, וטען שהם שמרו על דרכי הנביאים האמיתיות, והוא הושפע מהם השפעה רבה בתיקוני התפילה שהציע. הדברים הללו זכו למחקרים רבים ויסודיים, ובמיוחד העמיק נ' וידר בחקר תיקוני התפילה של הראב"ם ויחסם לאסלאם הצופי.⁵

בספרות המחקר המודרנית מתוארת אחת ממידותיו הסגוליות של הראב"ם כ'סובלנות כללית כלפי חילופי מנהגים בליטורגיקה'.⁶ על-פי כתביו של הראב"ם ועל-פי תעודות הגניזה מצטיירת תמונה, השונה בתכלית השינוי מקביעה זו. לדבריו צריך הוא לקדש מלחמה, לעשות 'מחלוקת לשם שמים' נגד יריביו הרשעים.⁷ אף-על-פי שהיו אף מסיבות אחרות להתנגדות החריפה ביותר שגילו בני דורו של

3. כך קראו חסידי מצרים לדרכם; ראה פנטון, מקאלה, עמ' 6, 56, הערה 21; השווה גויטיין, הראב"ם, עמ' 148; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 479; וכך קורא הראב"ם לדרכו בכתב ההגנה לחסידות שכתב, Bodl. MS Heb. c. 28 fols. 45–46 (Cat. 2876), יצא לאור אצל גויטיין, הגנה לחסידים, עמ' 105–114 (בע"ב, שורה 10, צריך לקרוא 'דרך חסידות' במקום 'דרך חסידים').

4. ראה פנטון, מקאלה, עמ' 11 והמצוין שם.

5. ראה וידר, השפעות. וראה עוד זימר, תיקוני הגוף, במיוחד עמ' 99 ואילך; גילת, לתיקוני הגוף. עיין גם ארליך, דרכי התפילה.

6. בארון, יו, עמ' 135, 359, הערה 10 (Abraham Maimonides' general tolerance of liturgical diversity); שם מייחס הוא את הדברים הללו לגויטיין (תעודות; חברה, ב, עמ' 406 ואילך), אבל אין הייחוס מדויק.

7. עניין זה נדון במיוחד במחקרנו, סימן ו (הערה 91 ואילך ושם).

הראב"ם כלפיו, דומה, שאולי יותר מכל דבר אחר גרמו לכך פעולותיו הנמרצות וחסרות הסובלנות בתחום התפילה.

בהגדרת ההכנות לתפילה וסדריה הלך הראב"ם בעקבות אביו על-פי החלוקה שבהל' תפילה ד, א ('חמשה דברים מעכבין את התפלה... טהרת הידים, וכיסוי הערוה, וטהרת מקום התפלה, ודברים החופזים אותו וכוונת הלב') וכן ה, א ('שמונה דברים צריך המתפלל להיזהר בהן ולעשותן; ואם היה דחוק, או נאנס או שעבר ולא עשה אותן, אינן מעכבין. ואלו הן: עמידה, ונוכח המקדש, ותיקון הגוף, ותיקון המלבוש, ותיקון המקום, והשוית הקול, והכריעה וההשתחויה'). הראב"ם האריך מאוד בפירושי שתי הקטגוריות הללו, ונסך בהן תוכן חדש, לפעמים בניגוד מפורש לדעת אביו. כך, למשל, הוא ייחס חשיבות יתרה לרחיצת הידיים והרגליים לפני התפילה עד שחיבה גם ביום הכיפורים ובתשעה באב. חשיבות מיוחדת ייחס לתפילה נוכח המקדש (כלומר בכיוון ירושלים) אף בשעת הישיבה ולתנוחות המתפלל ולתנועותיו. הוא אף חייב עמידה במקום שרגילים היו לשבת, ישיבה בצורת כריעה על הברכיים והשתחויות (בפישוט ידיים ורגליים) רבות בתפילה.⁸

דומה, שלא רק תוכן שתי הקטגוריות הללו אלא אף הגדרתן כקטגוריות משפטיות בידי הראב"ם יש בה מן החידוש והייחוד. הוא משתמש במונחים המקובלים במשפט המוסלמי 'אלאחכאם אלכמסה', כלומר לסיווג כל מעשיו של אדם לחמש קטגוריות: חובה, מומלץ, מותר, מגונה ואסור. השפעת הקטגוריות המוסלמיות על מחשבתו המשפטית של הרמב"ם ושימושו בהן נחקרו על-ידי י' קרמר.⁹ הראב"ם פותח את דיונו הארוך שעל התפילה ('מאמר התפילה') שב'כפאיה' בהגדרה משפטית של כמה מן הקטגוריות הללו. הוא מוצא ראייה לשונית לשימוש מורחב במלה 'וגב' בצורותיה השונות (במיוחד 'יגב'), כמורה אל המעשה שראוי לעשותו, כלומר, המומלץ ('אלמנדוב אליה').¹⁰ על סמך זה הוא קובע שימוש לשוני-משפטי חדש, וקורא לשתי

8. כפאיה (דנה), עמ' 60 ואילך. כתב-יד מן הגניזה של 'כפאיה', העוסק בהשתחויות, נמצא ב-TS Arabic 46.221 (כתב-יד זה צוין על-ידי פנטון, מכתב, עמ' 160, הערה 4, אולם נפלה טעות דפוס בציון: TS Arabic 46.321. המספר נכון אצל פנטון, ביקורת 'כפאיה', עמ' 196).

9. ראה את מאמרו בקובץ זה.

10. כפאיה (דנה), עמ' 60. יש לתרגם שם: 'ולפעמים מתכוונים בו (ב'וגוב') - בהרחבת המשמעות - למומלץ עליו'. השווה כבר גולדברג, מעשה נסים, עמ' VII; אפנשטיין, פרק, עמ'

33. דנה תרגם: 'ויש שמתכוונים בו למשמעות קלה ממומלץ עליו'!

הקטגוריות, ההכרחי והמומלץ, 'ואגבאת' (באופן מילולי: 'חובות').¹¹ לא ייתכן שהגדרה זו היא עניין לשוני בלבד או הגות משפטית תאורטית גרידא. אמנם הראב"ם חוזר על דברי אביו באשר להבדל בין מה שמעכב את התפילה לבין מה שצריך לעשותו אבל אין הוא מעכב. אבל קריאת הקטגוריה השנייה 'ואגבאת' (חובות), אותה לשון המשמשת לקטגוריה הראשונה, היינו עירוב התחומים בין ההכרחי והמומלץ, כששניהם נעשים 'חובות', הריחי נסיכת תוכן חדש למומלץ בתפילה (תחום שממילא הוא הרחיב אותו ביותר) ותוספת משקל סגולית לצורך בעשייתו. הגדרה חדשנית זו נעשית כחלק מפולמוסו של הראב"ם עם מתנגדיו.¹² שינוי דומה בקטגוריות של חובות מוצאים אנו אצל התאולוג-המיסטי המוסלמי המפורסם, אלגזאלי (נפטר בשנת 1111). אף הוא מוסיף עניינים הרצויים בתפילה לתחום ה'ואגב',¹³ ושמה יש בהקבלה זו יותר ממקרה מעניין בלבד.¹⁴

ב. מנהג בית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט; המשתתפים במאבק אם ראה הראב"ם צורך לתקן את ההכנות לתפילה ואת התנוחות והתנועות של המתפלל, שהן בחינת חיזוניות התפילה, על-אחת-כמה-וכמה שחש מחויבות יתרה לתקן את המעוות שבגופה, התפילות והברכות שהיתה טעות בדפוסייהן, שיבושים שבקריאת התורה וכיו"ב. נמצא, שהראב"ם וחכמים אחרים שציידו בו (ראה להלן), תקפו את הטעויות בתפילה ובמנהגיה, והציעו תקנות כדי לשפרם ולשכללם בשני מישורים שונים. סביר להניח, וכפי שנראה יש גם ראיות לכך, שהראב"ם ראה נחיצות עליונה לתקן את המעוות בסדר התפילה ובנוסחותיה גופן ובמנהגות התפילה.

11. והשווה, למשל, בעניין הישיבה בשורות עורפיות (ראה על כך להלן, סימן ה), תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63: 'ולפי זה אין הישיבה כך בתפילת צבור ובבית הכנסת חומרא אלא חיוב'.

12. זאת ועוד. בכפאיה (דנה), עמ' 79: 'ובגלל מי שנלחם באמת ורוצה לדחות את האנשים מן הכוונה ותוספת ההשתדלות בעבודת בוראם ברוך שמו צריך לשקוד על זאת. אדרבא, צריך להעמיד אותה במדרגת מצוות חובה ("פרץ")! (אשר להפניה בהמשך לברכות י"א ע"א, ראה ליברמן, תוכ"פ, א, עמ' 5.) והשווה שם, עמ' 139, שאם מישהו נתרפו ידיו בקיום ההשתחויות המרובות שעליהן המליץ הראב"ם, אין צריכים לומר עליו, שהוא 'לא קיים מצווה' ("פרץ") בהן, כדי לרפות את ידיו עוד. להלן, הערה 150, תמצא דוגמה, שבה מפרש הראב"ם הלכה כ'מותר' ('מבאח'), ואחר כך מנמק מדוע יש לאסור אותה.

13. ראה לצרוסי'פה, מחקרים, עמ' 380.

14. עוד על כך במחקרנו, סימן ת, ד"ה בעולם הרוח של האסלאם ואילך.

אף שבוודאי הוא נתן את דעתו למעוות שבתפילה אצל שאר בני הגולה,¹⁵ הנה כמטרה מיוחדת לחציו הוא הציב את התפילה ומנהגי התפילה הארץ־ישראליים שנהגו בהם בפוסטאט בבית־הכנסת של הירושלמים ('אלשאמיין'). מנהגם המיוחד נחשב בעיניו ובעיני חכמים 'בבליים' אחרים מנהג שאינו כהלכה. ומה יועילו ההשתחויות ופשוט הידיים, אם אין המתפללים יוצאים ידי חובה בתפילותיהם?

התפילה ומנהגי התפילה הארץ־ישראליים, מהותם, פרטיהם ודקדוקיהם, במיוחד על־פי הנהוג בבית־הכנסת הירושלמי שבפוסטאט, הם ללא ספק אחת המתנות היקרות ביותר, שהעניקה לנו הגניזה הקאהירית.¹⁶ בהרבה פרטים נבדלה תפילת בני ארץ־ישראל מתפילת בני בבל, והבולט שבהם הוא בקריאת התורה. בני בבל גמרו את קריאת פרשיות התורה כולה בשנה אחת, אולם ה'שאמיין' המשיכו את מנהג ארץ־ישראל שמן התקופה התלמודית לגמור את קריאת סדריה תוך שלוש שנים (או שלוש ומחצה).

בארץ־ישראל גופה גברה השפעת גאוני בבל, אשר פסלו את מנהגי ארץ־ישראל. תהליך זה הביא בסופו לביטול המנהגים המיוחדים בתוך ארץ־ישראל, כולל קריאת התורה במחזור התלת־שנתי.¹⁷ אולם שריד ופליט למנהג זה נמצא במצרים,

15. את ההקדמה השנייה לספרו הקדיש הראב"ם לרשלנות של בני הגלות בתפילותיהם: כפאיה (דנה), עמ' 184; ראה שם, עמ' 17. וראה שם בראש עמ' 93: חשכת הגלות. השווה פנטון, מאמר מיסטי, עמ' 145. בתשובות הראב"ם, סימן פג, עמ' 120 (בתרגום): 'וכך היו עושים [לברך את ברכות השחר בבית־הכנסת] בפוסטאט עד שביטלנו מנהג זה עם שאר ההנהגות הנפסדות שביטלנו' (לעניין ההוא ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 564 ואילך). התשובה היא נכתבה לבני תימן; במקום אחר מתכוון אני לעסוק בתשובותיו של הראב"ם לבני תימן בעניינים שונים בהלכה ובמנהג, כולל תפילה.

16. למהות הידיעות הללו ולמשמעותן ראה פליישר, תפילה.

17. על תהליך זה ראה במיוחד פליישר, תפילה, עמ' 293 ואילך. הידיעה על ביטול המנהגים על־ידי גאוני בבל בתשובת ר' יוסף ראש הסדר (דף א, ע"ב, שורה 19), המתפרסמת אצל פרידמן, התנגדות לתפילה. על האפשרות שהקריאה החד־שנתית נהגה אף בארץ־ישראל בתקופה קדומה בצד הקריאה התלת־שנתית ראה פליישר, לוח, עמ' 244-245; רוזנטל; שטיינפלד; פליישר, תשובה; הנ"ל, תפילה, 316 ואילך; הנ"ל, בירורים, עמ' נו ואילך; ולאחרונה הנ"ל, קריאה. ועיין עוד שפרבר, מנהגי ישראל, ב, עמ' רסד-רסז; בר־אילן, ברכות וקללות; הנ"ל, לפירושה של ברייתא.

בבית-הכנסת הירושלמי הקדום שבפוסטאט. שם היה מנהג מיוחד במינו של קריאה כפולה, המשקפת פשרה קדומה עם המנהג הבבלי: את הסדר הארץ-ישראלי קראו מספר תורה כהלכתה, אולם הוסיפו אף את קריאת הפרשה הבבלית בחומשים.¹⁸ תוך שנים אחדות לאחר פטירת הרמב"ם נערכה התקפה רחבה על כלל התפילות והמנהגים 'הפסולים' של בית-הכנסת הזה. כך מסתבר מהיערכותם של בני הקהילה בשנת 1211. בשליש הראשון של חודש אדר, אתקב"ב לשטרות, חיברו המתפללים בבית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט מסמך מרשים (כתב אמנה, כפי שקורא לו ע' פליישר), ובו קבעו את נאמנותם לסדרי התפילה המיוחדים שלהם, שלשמו נבנה בית-הכנסת, ואשר אבותיהם ואבות אבותיהם דבקו בהם במסירות. חלקים מכתב האמנה פורסמו כבר על-ידי יעקב מאן. השערותיו, שראש יהודי מצרים באותו זמן, הראב"ם, חתם על כתב האמנה המקורי ושהוא נתחבר בהסכמתו על-מנת להתרחק מן המחלוקת, פורחות באוויר, ואין להן על מה שיסמוכו.¹⁹ מאן התעלם מן הנימה הפולמוסית שבמסמך ומן המשתמע בצורה ברורה מן הכתוב בסופו, 'אין דרך לאדם לשנות' כו' ו'אסור לגרוע' כו', המוכיחים, שאכן לפנינו התארגנות נגד ניסיונות להכניס שינויים לסדרי התפילה הנהוגים בבית-הכנסת הירושלמי. המסמך פורסם במלואו ונחקר באופן יסודי בזמן האחרון על-ידי פליישר. הסברו, שהמסמך נכתב כתגובה ללחצו של הראב"ם להכניס תיקונים בסדרי התפילה של בית-הכנסת הירושלמי, הוא בוודאי הנכון, והוא מתאשר על-ידי התעודות שמן הגניזה הנדונות להלן ועל-ידי חלקי ה'כפאיה' שנתפרסמו לאחרונה. מלשונו של הראב"ם בחיבורו הנ"ל נראה לפעמים כאילו הוא נותן דעתו לכתב האמנה ודוחה אותו (ראה בהערות לטקסט).

בגלל חשיבותו לנושא מחקרנו נביא כאן תרגום של כתב האמנה:²⁰

18. על כך ראה פליישר, תפילה, עמ' 293 ואילך; פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 78 ואילך.
19. מאן, היהודים, א, עמ' 221-223; הנ"ל, מקורות, א, עמ' 417. וכן אין יסוד לדברי אשתור, קווים, עמ' 150, ש'הכירה קהילת-פוסטאט רשמית בסדר-התפילה' וכו'.
20. כתב-יד אוקספורד, ספריית הבודליאנה. Bodl. MS. Heb. b. 13, f. 41 (Cat. 2834, no. 22). פליישר, תפילה, עמ' 218 ואילך. ביאור המנהגים הנזכרים באמנה תמצא שם, עמ' 223 ואילך. וראה עוד פרידמן, התנגדות לתפילה, ועיין שם, עמ' 72, הערה 7, בדבר נוסח האמנה ותרגומה. כאן ובתרגומים דלהלן מלים עבריות המועתקות לתרגום כצורתן מודפסות בהדגשה.

(1) [אומרים אנת'נו, החתומים בסוף המסמך הזה,²¹ שאנו רוצים במה שנתרצו בו אבותינו וסבינו, (2) ירצה אותם ה', ובמה שנעשה בנוכחותם ובנוכחותנו. היינו תיקון ומנהג בית־הכנסת, הידוע כבית־כנסת הירושלמים (3) בפוסטאט ('מצר'), אלהים יכוניניהו עד עולם סלה, סדרי התפילות בו בחול ובראשי חודשים, ותפילת השיר, (4) ותהלכות ספר תורה, הידוע כספר השיר, מן ההיכל אל הבימה,²² וקריאת עשר הדברות, והחזרתו אל ההיכל, (5) בלי פתיחה ובלו קריאה בחיובו הקבוע בשבתות ובחגים, וקריאת הפרשה בחומשים בחיוב (6) של כל שבת, ושקוראים בספר תורה את הסדר המתאים לאותה שבת ואת הפסרתה. כי הקריאה בו (בבית־הכנסת) (7) בספר תורה לפי הסדרים ועניני החגים, כל חג וחג כמנהגו וכתיקונו, אשר לא נבנה בית־הכנסת) (8) אלא לשמו, לפי מה שראו נכון לתקן חכמי אותו דור וקבעו אותו ז"ל והדורות אשר באו אחריהם.²³ והתפללו בפניהם (9) על־פיו, והיה נראה יפה בעיניהם, וקיבלו אותו ופעלו על־פיו, עד זמן אדונינו גאונינו נגידינו סעדיה ראש ישיבת גאון יעקב ז"ל²⁴ (10) וזולתו מן הגאונים והרבנים והחכמים ז"ל, עד זמן הראש אבו אלפצל אדונינו נגידינו מבורך שר השרים (11) נגיד הנגידים סנהדרא רבא צורבא מרבנן נר הגולה תפארת חצי גרן עגולה ובית דינו ז"ל, עד זמן (12) אדונינו גאונינו מצליח הכהן ראש ישיבת [גאון] יעקב ובית דינו ז"ל, עד זמן אדונינו שמואל הנגיד הגדול (13) שר השרים ונגיד הנגידים גביר הגבירים ימין המלוכה, והוא הראש

21. כתב־היד שלפנינו הוא העתק אחד בלבד, ואין עליו חתימות מלבד פסק ההלכה שבשורות 23-22.

22. במקור 'אלאנבול'. ראה קוטשר, מלים, עמ' 10-13; גויטיין, היישוב, עמ' 219 ואילך; הנ"ל, חברה, ב, עמ' 146-147; גיל, ארץ־ישראל, ב, עמ' 608, הערה 3; פליישר, תפילה, עמ' 220, הערה 17.

23. עיין כפאיה (דנה), עמ' 184: 'חלפו השנים ועברו הדורות בזלזול בחובות שהצבעו עליהן'.

24. כהן (שלטון, עמ' 253) מסביר את הזכרת רס"ג כאמנה בכך שהוא חיבר סידור שנועד לחסל את האנארכיה בליטורגיקה. אולם אין האמנה מכוונת לקבוע נוסח תפילה אחיד אלא לשמור על מנהגי התפילה של הקהילה הארץ־ישראלית, שהם שונים מן המנהגים הבבליים. פליישר (תפילה, עמ' 221, הערה 21) מעיר, שאף לא אחד מן המנהגים המצוינים במסמך נזכר בסידורו של רס"ג. פליישר מסביר, שהגאון היה החכם הקדום ביותר שחזמתי השטר הכירו את שמו וידעו בו שהיה מצרי. אני משער, כי היתה בידי בני הקהילה מסורת, שכמו שאר החכמים הנזכרים ישב אף רב סעדיה זמן מה בפוסטאט עצמה.

אבו מנצור ז"ל, ורבינו חייא ורבינו (14) אפרים ורבי' יעקב הכהן הרב הגדול ז"ל,²⁵ עד זמן מרי' ורבי' אדונינו משה הרב הגדול המובהק הפטיש (15) החזק נר המערבי דגל הרבנים יחיד הדור אות העולם ופלאו ממזרח שמש עד מבואו (16) מרדכי הזמן צורבא מרבנן וצ"ל ובתי דינים הקדושים מרי' ורבי' שלמה הרב הגדול [...] ז"ל, (17) ומרי' ורבי' אדונינו יצחק הרב הגדול בישראל דגל הרבנים ז"ל וכבוד מרינו ורבי' אדונינו [עלין]²⁶ (18) הדיין המשכיל המופלא הרב הגדול המעולה נזר המשכילים ז"ל. ואנחנו נשארים על-פי שמירת (19) תקנותיו ומנהגיו עד עכשיו ועד עולם. ואין דרך לאדם לשנות מהם דבר ולא לגרוע דבר ולא (20) להתנגד אליו בכלל, בשום פנים ואופן. ועל כך כתבנו את חתימותינו בשליש הראשון מחדש אד[ר] (21) שנת אתקכ"ב לשטרות. מי שעשה עם אבותינו בו נסים ונפלאות יעשה עמנו ועם כל ישראל, וכן יהי [רצון].²⁷ [בכתובה אחרת:] (22) אסור לגרוע מן תקנות הגאונים, החכמים, הראשים ובית דין²⁸ והזקנים.²⁹ (23) ומי שחולק על כך לא יישמע דברו. וכתב נסים(?) הכהן בר' סעדיה הכהן נ[וח] ע[דן].

הרקע של ההתארגנות הזאת, של הכרות הנאמנות הטקסית למנהגי התפילה וקביעת האיסור לשנותם, מתבאר על-ידי מסמכי הגניזה וכתבי הראב"ם הנדונים

25. ראה עליו גויטיין, הוספות ל'הרב', עמ' 152-153.
26. כך יש להשלים; ראה גויטיין, ריה"ל, עמ' 148.
27. אפשר שהתפילה לנסים אינה רק מליצה שגרתית שנוספה להוכרת חודש אדר, אלא אף קריאת ייאוש של החותמים על האמנה, שדרוש להם נס מן השמים כדי להינצל מזוימת בעלי הרפורמה הרוצים לבטל את מנהגם. השווה TS 8 J 21.12 (מחקרנו, סימן י, ע"ב, שורה 1 ואילך, שייקה הנמען דוגמה ממרדכי היהודי.
28. אולי צריך להיות 'ובתי דין', כלומר הדיינים (השווה שורה 16).
29. הראב"ם, כפאיה (דנה), עמ' 176 (תרגום): 'המנהגים אשר מובאים כראיה נגד מה שביארנו הנם עתיקי יומין, ונעשו בנוכחות נכבדים וחכמים גבורי התורה בעלי הוראה, והם לא גינו את כל מה שאנחנו גינינו' כו'. ושם, עמ' 179: 'ואנשים - חכמים ודיינים טובים (שכבני אדם) - נמנעו מלמחות, בגלל סיבות שאין אנו מזהים אותן, בין מפני שקצרה ידם מלמחות, בין מפני שמה שנתברר לזולתם (קרי: לראב"ם) לא נתברר להם - ואין גנאי להם בכך - בין בגלל סיבות שונות' כו'. בהמשך נדרש הראב"ם לשתיקה, שנגורה, לדבריו, על אביו; עיין להלן, סימן ג.

והמתפרסמים במחקרנו. עד מתי התקיים המנהג הארץ־ישראלי שבבית־הכנסת הנ"ל נראה להלן בסימן ג.

מן הראוי שנציין כאן, שלא תמיד ברור, אם מתנגדי הראב"ם התנגדו באופן שווה גם לשינויים שהכניס בתפילה על־ידי פסילת מנהגים, בעיקר של בית־הכנסת הירושלמי בפוסטאט, וגם לתקנות החדשות, שרצה להנהיג בסדרי התפילה, מהן ששיוו להם אופי חסידי (צופי), וכן הספק בדבר תמיכת תומכיו. אשר לכתבי הגניזה, מו"ר פרופ' ש"ד גויטיין ז"ל פרסם תעודות שעניינן הסוג השני של ההתנגדות.³⁰ התעודות החדשות, הנדונות להלן, רובן ככולן עניינן הסוג הראשון.

מי היו האישים, שנטלו חלק בפולמוס התפילה משני צדדי המערכה? הגניזה מגלה את זהותם של שני חכמים, שתשובותיהם תמכו בעמדותיו של הראב"ם באופן ברור, אף־על־פי שאין הוא נזכר בהן במפורש: ר' יוסף ראש הסדר בר' יעקב ור' יחיאל בר' אליקים.

ר' יוסף ראש הסדר היה תלמיד חכם, שהיה פעיל במצרים בסוף המאה השתים־עשרה ובתחילת המאה השלוש־עשרה. אמנם לא תמיד תמך ר' יוסף ראש הסדר בעמדותיו ההלכתיות של הראב"ם. אדרבא, במחלוקת הלכתית שפרצה ביניהם בשנת 1208 הם השמיעו זה נגד זה דברים חריפים, הגובלים בעוינות גלויה, ועל־פיהם קשה לתאר, שר' יוסף תמך בתיקונו החסידיים של הראב"ם.³¹ אולם באשר להתנגדות לתפילות ולמנהגי התפילה המיוחדים של בית־הכנסת הירושלמי בפוסטאט, דומה, שאין שני לו.

בחודש ניסן אתקכ"ב (1211), כלומר חודש אחד בלבד אחרי חיבור כתב האמנה, השיב ר' יוסף ראש הסדר תשובות לשלוש שאלות לפחות, שנשלחו אליו, בדבר מנהגי בית־הכנסת הירושלמי שבפוסטאט.³² ר' יוסף ראש הסדר הוכיח עצמו כראשון המדברים נגד מנהגי הירושלמים, ואין ידוע לו רַע ביחסו השלילי הקיצוני למנהגי ארץ־ישראל בתקופה הבתר־תלמודית מלבד פירקוי בן באבוי. יש רגליים להנחה, שר' יוסף הכיר את כתביו והושפע מהם.

30. ראה גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 184 ואילך.

31. על ר' יוסף ראש הסדר ראה גינת, ראש הסדר, והספרות שצוינה שם; פרידמן, התנגדות לתפילה. על המחלוקת הנ"ל ראה פרידמן, על שו"ת הראב"ם, עמ' 264 ואילך.

32. ראה פרידמן, התנגדות לתפילה. התשובות הן משמשות מקור חשוב לדיעות על התפילות ומנהגי התפילה הארץ־ישראליים שבפוסטאט. תשובותיו המתפרסמות במחקרנו, סימנים יא ויג, שייכות אף הן לפרשה (ראה להלן, סימן ד).

מכתבי הראב"ם יודעים אנו, שההתנגדות לתיקוני החסידיים היתה כללית בציבור. ב'כתב ההגנה' שחיבר, הוא מנה שלוש כיתות, שפסולות לדעתו לשפוט את החסידות, היינו, שפסלו אותה, והן (א) הדיינים ופוסקי ההלכה, (ב) השואפים לראשות על הציבור ולהנהגה (ג) והמוני העם, השונאים את החסידים בגלל דרך חייהם השונה כל-כך והמרוחקת מזו שלהם.³³ הגניזה מגלה לנו את זהותם של מקצת השואפים לראשות, הם 'בני השישי', שבין משפחתם לבין הרמב"ם והראב"ם היתה התמודדות ארוכת שנים.³⁴ בכתבי הראב"ם ובתשובות ר' יוסף ראש הסדר נזכרו תשובות ופסקים אנונימיים נגד הרפורמה בתפילה.³⁵

הראב"ם ושני החכמים הנ"ל, ששיתפו פעולה עמו בהתנגדות למנהג הירושלמי, היו כולם חדשים במצרים: ר' אברהם בנו של מהגר מאנדלוסיה, ר' יוסף ראש הסדר מהגר מעראק ור' יחיאל מהגר חדש כנראה מאירופה הנוצרית. הם עמדו נגד קהילה ותיקה וגאה בעלת מסורת של מאות רבות של שנים.³⁶

33. ראה גויטיין, הגנה לחסידים. השווה שייבר, איגרת, עמ' קמ ואילך.

34. ראה סימן ג, ד"ה שתיקתו של הרמב"ם מיוחסת, וכן במחקרנו, סימן יד, ד"ה בראש מתנגדיו.

35. כך, למשל, כפאיה (דנה), עמ' 149: מורה הלכה אחד, שהוא מן המפורסמים שבתלמידי חכמים של אירופה הנוצרית ('רום') ווקניהם (ראה להלן, הערה 175).

36. על ר' יחיאל ומוצאו ראה פרידמן, תשובת ר' יחיאל. גם רבו של הראב"ם בחסידות, ר' אברהם החסיד, היה כנראה בנו של מהגר מאנדלוסיה (על כך במקום אחר). התומכים במנהג בית-הכנסת הירושלמי טענו, שהוא נבנה לפני יותר משש מאות שנה, ומאו נשמר אותו מנהג (דבריהם מובאים בתשובה של ר' יוסף ראש הסדר). על משמעות התיארוך הזה לבניין בית-הכנסת ראה פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 74 ואילך. (חלוקת האוכלוסיה היהודית שבמצרים לשלוש קבוצות כפי שהיא מוצגת במבוא של כפאיה [דנה], עמ' 34 - יהודי מצרים הוותיקים, יוצאי בבל ובני ארץ-ישראל - לקוחה מספרות מחקרית, שאבד עליה הכלל [כך אף בעניינים מסוימים אחרים שם]. אין כל ידיעות על אוכלוסיה יהודית מצרית ותיקה בעלת בתי-כנסת, מסורת הלכתית ומנהגי תפילה משלה בתקופת הגניזה הקלאסית. יהודים אלה התפללו לפי מסורת ארץ-ישראל. ומה שכתב שם, שמספר בני ארץ-ישראל היה קטן מהבבלים, הוא לא נכון. בקהילות המצריות בעלות שני בתי-כנסת, ארץ-ישראל [ירושלמי] ובבלי, הבבלי, הוא החדש, תמיד היה 'הקטן' בתקופה זו.)

ג. עדות הראב"ם על שביטל את מנהג בית־הכנסת הירושלמי והחיה תקנות דתיות אחר מותן

ר' אברהם כותב (תשובות הראב"ם, סימן פז), ש'בשעת התגלותו' ביטל אמירת ברכת מעריב ערבים בנוסח הכולל שינוי בתפילת ערבית של שבת. בדיון שבמחקרנו, סימן ט, נראה, שאותו נוסח היו אומרים בבית־הכנסת הירושלמי בפוסטאט, ואליו מתכוונת הודעתו של הראב"ם. בסימן זה דנים אנו בפסקה מן ה'כפאיה' שנתפרסמה כבר לפני זמן רב. היא כוללת ידיעות חשובות ביותר בהקשר זה, אולם משמעותו המלאה של הקטע נעלמה מעיני החוקרים. בסוף הסימן מביאים אנו פסקה מחיבורו של הראב"ם 'מעשה נסים'. אף היא נתפרסמה לפני זמן רב, כוללת ידיעה מפליאה על יחסו של הראב"ם לתקנותיו הפולחניות ונעלמה כליל מעיני החוקרים.

נקדים הערה לטקסט הראשון. כמעט ודאי לדעתי, שפסקה זו לא נתחברה בבת־אחת. הנראה הוא, שחלקה הראשון נתחבר שנים רבות לפני שהוסיף רבנו את החלק השני. במחקרנו, סימן ז, ימצא דיון על זמן חיבור (מאמר התפילה של) ה'כפאיה' ושיטת עריכתה הנמשכת בידי המחבר.

כפאיה (דנה), עמ' 179 – 180:37

ויגב אן תעלם אן מנהגות בני הגלות וצריך אתה לדעת, שיש במנהגות בני פי צלואתהם וקראתהם פי ספר תורה פיהא אנואע מן אלשבושים מרכבה מן אלעאב רוסא קצד פיהא נואמיס ריאסה ותקאריר חזנים צעפיין אלעלם³⁸ או עדימיה ואכתלט פיהא הגלות בתפילותיהם ובקריאתם בספר תורה סוגים שונים של שיבושים המורכבים ממשחקי ראשים, שביקשו בהם נימוסי ראשות,³⁹ ומקביעות חזנים, שחכמתם דלה או אפילו נעדרת.⁴⁰

37. בדקתי תצלום כתב־היד (Bodl. MS. Heb. 1274, fol. 55r–56v). הטקסט שבמהדורה של

דנה מדויק. בתרגום דלהן שינויים רבים מזה המודפס אצל דנה, ולא הערתי על כולם.

38. לשימושו של אלגואלי ב'צעיף' לחלושה שכלית ראה לצרוסייפה, מחקרים, עמ' 92–94. עיין עוד במחקרנו, סימן ו, הערה 79.

39. השווה עמ' 184 (בתרגום): 'תפילות וכדומה אין שמים לב אליהן, אלא נעשות כלאחר יד ומשחקים בהן'. ואצל כפאיה (רוזנבלט) ב, עמ' 408–411 (בתרגום): '... כמו שנתמזגה עבודת ה' של בני הגלות בבתי־הכנסת שלהם מן תפילות שמשמעותן נעלה – למי שמבין אותה – וקריאת התורה, ומן משחקים, גינוגי ראשות ומלמולים... וכבר דיברנו בזה בחלקים הקודמים'.

40. תשובות הראב"ם, סימן ז, עמ' 134: 'ורוב המשחקים האלה הם תקנת החזנים' וכו'. עוד על כך במחקרנו, סימן יא. וראה תשובות הרמב"ם, ב, סימן רס, עמ' 489 (תרגום): '... לפי קביעת החזנים, לא לפי קביעת תלמידי החכמים'.

ונתערבו בהם הנכון בטעות, החובה במגונה והיפה בהפך ממנו. ואנשים – חכמים, ודיינין וטובים (שבבני אדם) – נמנעו מלמחות, בגלל סיבות שאין אנו מזהים אותן, אם מפני שקצרה ידם מלמחות,⁴² אם מפני שמה שנתברר לוולתם לא נתברר להם⁴³ – ואין גנאי להם בכך – ואם בגלל סיבות אחרות. (והמנהגות) בל[ת]י⁴⁴ כלליים בכל פרט ופרט, בכל עיר, ובין כל קהל, בצורה אחת. אדרבא, יש בהם חילוף עצום, כמו שביארנו, בעמידה בקדושה ובקדיש⁴⁵ וחזן מזה ממה שלא ביארנו אותו.

ועינינו ראו ולא זר⁴⁶ בעיר הזאת, אשר אנו בה, מדינת פוסטאט, שני בתי-כנסת מפורסמים. אחד מהם ידוע 'הבבלים'.⁴⁷ המנהג בו בתפילה ובקריאה בספר תורה

אלצואב באלכטא ואלואגב באלמנכר ואלחסן בצדה וסכת אקואם עלמא ודיינין ואכיאר ען אלאנכאר לאסכאב לא נחקקהא אמא לאן קדרתהם עגזת ען אלאנכאר ואמא לאן אלדי תבין לגירהם לם יתביין להם ולא נקץ פי חקהם פי דלך ואמא לאסכאב אכ[רי] (גי)[ר]⁴¹ מטרדה פי כל גזאיה וגזאיה פי כל בלד ובין כל קהל עלי מתאל ואחד כל פיהא אכתלאף שדיד כמא בינא פי אלוקף פי אלקדושה ואלקדיש וגיר דלך ממא לם נבינה

ועינינו ראו ולא זר פי הדה אלבלד אלתי נחן פיהא מדינה מצר כניסתאן משהורתאן אחדאהמא תערף באלעראקיין אלמנהג פיהא פי

41. משער אני שיש להשלים מעין השלמה זו.
42. לפי דברי הראב"ם להלן שייך אביו הרמב"ם לקטגוריה הזאת: לא כך הצטייר הרמב"ם בעיני הדורות הבאים. בשו"ת הרדב"ז, ד, סימן אלף קסה [צד], כה ע"א (בעניין תקנת הרמב"ם בדבר תפילת לחש): 'שאם היה אפשר לעשות תקנה אחרת, הקצרה ידו של הרמב"ם ז"ל מלתקן? ושם ע"ב: 'לא שאני חולק על הרב לומר שלא היה בידו לתקן' וכו'.
43. לוולתם, כלומר לראב"ם עצמו. בכפאיה' (דנה), עמ' 176–178, מרחיב הראב"ם את הדיבור על כך שייכתן שנתברר לאחרונים מה שלא נתברר לראשונים.
44. דומה שנשמט כאן משהו, והשלמתי לפי העניין.
45. ראה כפאיה (דנה), עמ' 75 ואילך. ועיין ההערות בשם אפטוביצר אצל אפנשטיין, פרק, עמ' 59.
46. על-פי איוב יט, כז בשינוי לשון הכתוב מ'ועיני' ל'ועינינו' על-פי העניין. במקום אחר (כפאיה [דנה], עמ' 94) מביא הוא את הכתוב ככתבו וכלשונו.
47. מילולית: העראקים.

אלצלאה ואלקראה פי ספר תורה כמנהג בני הגלות כולם. ⁴⁸ והשני ידוע כמנהג בני הגלות כולם ותאניתהמא תערף באלשאמיין כאן להא מנהג מכאלפא לכל אחד יקרי פי הדה פי ספר תורה פרשה ופי הדה סדר ויקף פי הדה פי אלקדושה ויגלס פי הדה פי אלקדושה וגיר דלך מן אלאכתלאף פי גזאיאת כתירה וכאן אבא מארי זצ"ל ינכר דלך ושר אלאשראר וגירה אקצי⁵³ לה אלסכות וגירה מן תלמידי חכמים יציח ויסתגית⁵⁴ מן דלך ואין לאל ידו

48. השווה: 'התפילה הידועה בארבע כנפות כל הארץ' כתיאור לנוסח התפילה של הירושלמים בשאלה שנשאל הראב"ם (מחקרנו, סימן ט, הערה 45, ושם).
49. מילולית: בני ארץ-ישראל. ונקסתי את הלשון המצויה אצל בני הקהילה.
50. כיו"ב תרגם דנה. מסתבר ש'לכל אחד' רוצה לומר, לא רק לבית-כנסת 'הבבלים' אלא למנהג בני הגלות כולם. מאן, מקורות, א, עמ' 416, הערה 3, פיסק (במקור) 'לכל אחד', ולא נראה (עקרונית אפשר היה לראות ב'להא' שבמקור כינוי לווגי [לשניהם]). ראה בלאו, דקדוק, עמ' 101. [גולדברג, עמ' 23: 'יש להן מנהגות שונות'; הנ"ל, מעשה נסים, עמ' IX: 'יש לכל אחד מנהג מתחלף']. אולם כפי שעולה מן הדברים, מקפיד הראב"ם למעשה על השימוש בצורת הווגי.
51. אם נכתב 'זולתו' בטעות (ראה את ההערה לטקסט), יש לתרגם: והרשע שברשעים גזר.
52. את המלים האחרונות תרגם דנה: 'אולם רשעת הרשעים וזולת זה חייבוהו לשתוק'.
53. כך כתוב, ולא 'אקצו', כמתחייב אחרי הנושא שברבים. גולדברג (מעשה נסים, עמ' XI), שכתב-יד זה (ו) היה לפניו, לא העתיק 'וגירה' (הראשון). ואמנם אין זה מן הנמנע שהוכפלה החיבה בטעות מן ההמשך.
54. מאן, מקורות, א, עמ' 416, הערה 3, 'מתקן' ל'ויסתגני' (וממנו מעתיק לוינגר, עמ' 251, הערה 37: 'קרי ויסתגני' [!]) ללא צורך. על 'אסתגאת' ראה גויטיין, חברה, ב, עמ' 324, 597-598; גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 560, הערה 868; פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 155, הערה 4; בן-ששון, הצעקה.

ונחן אלדי⁵⁵ אלפנא פי אואיל תקדמנא
אלדי⁵⁶ נרגוא אן יכון רבחנא⁵⁷ למא
דכרונא⁵⁸ פיה מן זכיות מעאדלא
לכסארה מא כסרנאה מן אלאשתגאל
בכמאלאת דיניה ומלאזמה אעמאל
באטנה בין⁵⁹ מנהג אלכנסיתין
ואנו אשר איחדנו בתחילת הנהגתנו -
אשר אנו מקווים שיהיה שכרנו, בגלל
זכויות שצברנו בה, שווה לחסרון כלשהו,
שהחסרנו, שלא התעסקנו בשלמויות
הדתיות ובדבקות במעשים פנימיים - את
מנהג שני בתי־הכנסת.⁶⁰

פסקה זו משכה את תשומת לב החוקרים עוד בשנות השישים של המאה
התשע־עשרה. ב' גולדברג עשה ניסיון לתרגם את הסעיפים השני והשלישי כבר בשנת
תרכ"א, והוא פרסם את הטקסט של הסעיף השני בשנת תרכ"ז.⁶¹ הטקסט של הפסקה
כולה התפרסם לפני כמאה שנה על־ידי א' ביכלר.⁶² הסעיף השני ('ועינינו ראו... אין
לאל ידו') תורגם ונידון פעמים מספר בספרות המדעית.

55. לשימוש כזה במשפט 'אלדי' ראה בלאו, דקדוק, עמ' 227, סעיף ב, עמ' 242, סעיף ב (ושם
דוגמות מלשון הראב"ם). וראה להלן בפנים בסוף ד"ה אולם עיקר ענייננו.
56. קאופמן, עמ' 462, הערה, הציע לתקן במקום 'תקדמנא אלדי': 'אלדי תקדמנא', אך ללא הועיל.
ראה את ההערה לתרגום.
57. אצל ביכלר, עמ' 421, בטעות: 'יצחנא'. חוץ מתיבה זו העתקתו לסעיף זה מדויקת.
58. הנו"ן תוקנה מאל"ף, ומסתבר שהיה צריך להיות 'דכרנא' (דכרנא), היינו 'אגרנו', כפי שדנה
אמנם תרגם, ותיקון השיבוש בכתיבת המלה לא עלה יפה. קאופמן, עמ' 462, הערה, כבר
הציע לתקן ל'דכרנא' על־פי הטקסט שהדפיס ביכלר.
59. קאופמן, שם, 'תיקן': 'מן', וזו טעות.
60. תחביר המשפט מקשה על הבנתו בגלל 'אלדי' (אשר) הראשון והמשפט המשועבד 'אשר אנו
מקווים... במעשים פנימיים', המפסיק את הרצף, שנוסף כהערת ביניים (מן השוליים?).
תרגמתי אותו כצורתו כדי להראות את הבעייתיות שבמקור. היה פשוט יותר לתרגם: ואנו
אשר איחדנו את מנהג שני בתי־הכנסת בתחילת הנהגתנו, אשר אנו מקווים... במעשים
פנימיים. דנה תרגם: 'ואנו אשר בראשית צעדינו השלמנו עם מנהג שני בתי־הכנסת, תקוותנו
שהרווח שלנו בזכויות שאגרנו יהיה שווה להפסד שהפסדנו בהתעסקות בהשלמות דתיות
ובהתייבויות במעשים שבמהות הפנימית.'
61. גולדברג, עמ' 23; הנ"ל, מעשה נסים, עמ' IX.
62. ביכלר, עמ' 420 ואילך. ביכלר תרגם - באופן חופשי למדי - את הסעיף הראשון ורוב
הסעיף השני; אך בוודאי בגלל הקשיים שבלשון הסעיף השלישי ('ונחן אלדי...'), הוא לא הציע
לו כל תרגום.

הדברים לקוחים מפרק של 'מאמר התפילה' שב'כפאיה' שבו מנמק הראב"ם מדוע צריך לבטל מנהגי טעות, גם אם נהגו בהם דורות רבים, וחכמים אחרים לא גינו אותם. בכך משיב הוא על טענתם של מתפללי בית-הכנסת הירושלמי בכתב האמנה שלהם (לעיל סימן ב), המציינים בין החכמים שלא גינו את מנהגם את הרמב"ם עצמו. אלמלא דברי הראב"ם כאן לא היינו יודעים מהו יחסו האמיתי של אביו למנהג הארץ-ישראלי בקריאת התורה (על יחסו לעמידה ולישיבה בקדושה ראה להלן ד"ה מוזר במקצת). הרמב"ם אמנם מזכיר במשנה תורה את הקריאה לפי הסדרים במחזור התלת-שנתי, אולם דבריו רחוקים מגינוי חריף: 'יש מי שמשלים את התורה בשלש שנים, ואינו מנהג פשוט' (כלומר, לא נתפשט המנהג).⁶³

שתיקתו של הרמב"ם מיוחסת על-ידי בנו לגזירת 'שר אלאשאר', הרשע שברשעים. מסתבר שהכוונה לראש היהודים 'הרשע' זוטא - שר שלום, היינו שר שלום הלוי בן משה בן נתנאל 'השישי', שנשא את התואר 'שר השרים'.⁶⁴ משפחת 'בני השישי' היתה מושרשת בהנהגה הארץ-ישראלית שבמצרים, ושר שלום שימש כראש ישיבת ארץ-ישראל, שבתקופה זו היה מושבה בפוסטאט. אין תמה שהוא הגן על המסורת הארץ-ישראלית הקדומה של התפילה וסדריה. הרי בית-הכנסת הירושלמי

63. הלכות תפילה יג, א. ראה פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 93, הערה 71. ויש לבדוק את יחס הזמנים בין כתיבת הלשון המתונה שבהלכה זו לבין העימות עם 'שר אלאשאר' (ראה בהערה

הבאה) בדבר המנהג הארץ-ישראלי. משמעות 'הגינוי' של הרמב"ם תידון במחקרנו, סימן ו.

64. להלן מקצת הספרות הדנה ב'שר אלאשאר' הזה, עם ציון האישיות המזוהה: גולדברג, מעשה נסים, עמ' IX (נתנאל הלוי, אחיו של שר שלום; גולדברג ידע עליו ממסעות ר' בנימין מטודילה); קאופמן, עמ' 461 (זוטא); אפנשטיין, עמ' 13 (זוטא); מאן, מקורות, א, עמ' 416 (זוטא/שר שלום [כפי שהראה בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 24, הערה 38, לא התכוון מאן לזוהת את שר שלום שבמגילת זוטא עם שר שלום הלוי בן נתנאל]); גויטיין, אוטוגראף, עמ' 192 (זוטא); לוינגר, עמ' 251 ואילך (זוטא - שר שלום הלוי). לדיון בויהויו של זוטא שהופל על-ידי הרמב"ם עם שר שלום הלוי ראה בן-ששון, שם. (פרופ' י' קרמר הודיע לי כי הוא מתכוון לעסוק בפרשה זו.) ישנו משחק מלים בין 'שר אלאשאר' (בשי"ן ימנית בערבית), הרשע שברשעים (או: הרע שברעים), לבין 'שר השרים' (כפי שכבר ציינו החוקרים), המזכיר אף את יש' א, כג: 'שריך סודרים'. והשווה מגילת זוטא, עמ' 48: 'דעו כי עבדכם מן הרעים, כלומר מן הרועים... לא תפריש בין קמץ לחולם'. מחבר המגילה מספר שגם שר שלום - זוטא דרש את שמו 'שר' בשי"ן ימנית: 'שור שלם' (שם, עמ' 46). לתואר שר השרים ראה כהן, שלטון, עמ' 383 (במפתח). (בן-ששון, שם, עמ' 13, משער שגרמו משחק מלים בין 'שר אלאשאר' לבין 'צר הצרים', אך לא נראה לי הרבר.)

שבפוסטאט התייחס על ראש הישיבה הארץ-ישראלית ונקרא על שמו.⁶⁵ כפי שנראה עוד במחקרנו (סימן יד), ההתמודדות והקנאה שבין שתי המשפחות היו בעוכריו של הראב"ם עשרות שנים לאחר מכן.

מוזר במקצת, שהראב"ם ציין כדוגמתו השנייה לחילופי המנהגים בין בתי-הכנסת 'הבבלים' ו'הירושלמים' את העמידה והישיבה בקדושה. במקום אחר הוא כותב על המנהגים השונים בעמידה ובישיבה שבשלוש הקדושות שבתפילה. בזה שבתפילת שמונה-עשרה עומדים בכל מקום; בזה שבברכת יוצר ברוב המקומות יושבים, אבל הוא שמע על ארצות שעומדים בה; וב'קדושה דסידרא' יושבים בכל מקום. לפי הראב"ם מן הראוי לעמוד בכל שלוש הפעמים, ובוה הולך הוא על-פי מה שהנהיג ר' אברהם החסיד לפניו.⁶⁶ מן התיאור המשולש הזה, מסתבר שבפסקה המצוטטת לעיל הכוונה לקדושת יוצר. לפי סדר הדברים, נראה שעמדו דווקא אצל הירושלמים,⁶⁷ אולם מסתבר שהתכוון הראב"ם להפך.⁶⁸ בין כך ובין כך, בניגוד למנהג המומלץ על-פי הראב"ם לעמוד בקדושת היוצר, גינה הרמב"ם מנהג זה, וקרא לו 'מנהג בורים', והעומד בו במקום שיושבים – עובר משום 'אל ישנה אדם מפני המחלוקת'.⁶⁹ משער אני שהראב"ם

65. TS 13J 26.24, ע"א, שורה 31, נתפרסם אצל גויטיין, בית-הכנסת, עמ' 89–90 (ראה שם,

עמ' 88; גיל, ארץ-ישראל, ב, עמ' 599 ואילך); עיין הנ"ל, חברה, ב, עמ' 8. לעניין הפרשה שאנו עוסקים בה השווה בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 13.

66. כפאיה (דנה), עמ' 79–80. הראב"ם אף אומר שראוי להשתחוות בקדושה; ראה שם, עמ' 137–138.

67. כך תרגם כבר ביכלר, עמ' 422, וכך משתמע אצל שפרבר, מנהגי ישראל, ב, עמ' פג.

68. ראה פליישר, תפילה, עמ' 218, הערה 9.

69. תשובות הרמב"ם, ב, סימן רסב, עמ' 494 (ציין לו פליישר, שם). השווה שילת, איגרות

הרמב"ם, ב, עמ' תר. שילת (בהערה לשורה 8) תמה על כך שכאשר ר' אברהם אומר שצריך לעמוד כאן, אין הוא מזכיר את תשובת אביו. ב'כפאיה (דנה)', עמ' 199, נדרש הראב"ם לתשובה אחרת של אביו, שעניינה קדושת היוצר: תשובות הרמב"ם, ב, סימן שיג (במהדורת בלאו; דנה, שם, הערה 4, מפנה בטעות לסימן שיג במהדורת פריימן [שמא לא הבין את הציון אצל בלאו, כפאיה, עמ' 238, הערה 93]), עמ' 581; ראה שם, הערה 16 (הערתו של פריימן).

(ויש להעיר שאין ר' אברהם מרכיב בציונים לתשובות אביו. ראה, למשל, כפאיה [דנה], עמ' 112–113, שנדרש רבנו לפיה"מ של אביו למגילה א, ג, ואינו מזכיר את תשובתו בעניין [תשובות הרמב"ם, א, סימן קכג, עמ' 219]. במבוא לתשובות הראב"ם, עמ' XVII–XVI, אין פריימן מציין להפניות לתשובות הרמב"ם שמביא הראב"ם בתשובותיו, אף-על-פי שיש כזאת שם, סימן פ, עמ' 105 [ושם ציין כראוי לתשובה שאצל הרמב"ם; בדבר התשובה היא בעניין

הזכיר חילוף זה כאן על-פי הדברים שהקדים בסעיף הראשון דלעיל - שהעמידה והישיבה בקדושה ובקדיש הן דוגמה לשינויים הרבים שבין בתי-כנסת במנהגיהם - ותו לא.⁷⁰

אולם עיקר ענייננו כאן בסעיף השלישי של הפסקה (ו'אנו אשר איחדנו... את מנהג שני בתי-הכנסת). ניסיון ראשון אך כושל לתרגמו נעשה כבר בשנת 1861.⁷¹ הטקסט הערבי (בשיבוש קל) פורסם כאמור לפני כמאה שנה על-ידי ביכלר. אבל לשונו ותחבירו הקשים חסמו את דרך החוקרים בפני תרגומו וממילא בפני הבנת הכתוב בו. אף התרגום של דנה, שהופיע לאחרונה, לא עלה יפה (ראה את ההערה לתרגומי). לפי התרגום שהצעתי לעיל, רואים אנו שסעיף זה כולל ידיעה היסטורית בעלת משקל סגולי, שאין ערוך לחשיבותה. הראב"ם מודה בגאוה, שב'תחילת הנהגתו' הוא אשר ביטל את המנהג המיוחד של בית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט, ואיחד את מנהגו עם זה של בית-הכנסת הבלבי. 'אשר' (הראשון) משמש בדבריו כדי להבליט באופן מיוחד את הישגו האישי, כאומר: בניגוד לקודמי, שכשל כוחם לפעול, אני הוא אשר כבר בתחילת הנהגתי איחדתי את מנהג שני בתי-הכנסת. יש משמעות מיוחדת ל'מנהג אחיד' בהקשר זה. ר' יוסף ראש הסדר פסק בניסן

יין הקראים ראה מה שכתבתי במאמרי 'שו"ת הרמב"ם', עמ' 116-117; 'סקירה מוקדמת', עמ' 32-35). יש לציין, שהרמב"ם גינה את אמירת 'ויתקלס' בנוסח הקדיש: כפאיה (דנה), עמ' 192.

70. אבל אין זה מן הנמנע שהוא מגיב על הכתוב בשאלה (הקטועה) שנשלחה אליו מאת מתפללי בית-הכנסת הירושלמי, שרצו לשכנע אותו בצדקת מנהגם, וציינו 'דברים קטנים'. ראה שייבר, שאלה, עמ' רסט-רע (שורה 3; עניין זה נדון במחקרנו, סימן ט).

71. גולדברג, עמ' 23: 'אנחנו הדבקים בחמינו הקדמונים [אל אואיל תקדמנא] נקוה כי נרוח בזכותם כשעור ההפסד אשר הפסדנו [לכסארה מא כסרנאה] בהשתדלות התורה ובמעשים הפנימים במנהגי הכנסיות'. (אשר ל'אל אואיל', העתיק גולדברג, כאמור, מאותו כתב-יד שבאוקספורד שלשונו מובא לעיל [בלי 'אלי'], ואין זה אלא 'תיקון' שלו. על מידת החופש ב'תרגומו' ראה כבר קאופמן, עמ' 462, הערה). גולדברג השכיל להכיר בחשיבותם של הדברים, והיתה לו זכות ראשונים בפרסומם. אין לבוא עליו בטענות בגלל אי-דיוקים מסוימים בהעתקת הטקסט הערבי ושיבושים בתרגומו, שהרי הוא מעיד (מעשה נסים, עמ' XIII): 'כי לא למדתי לשון ערבי'.

1211, שאסור שיהיו שני מנהגות בעיר אחת (משום 'לא תגודדו'), ומאחר שההלכה היא כמנהג בבל, חייבת הקהילה הירושלמית שבפוסטאט לקבל אותו.⁷² אין לנו ידיעות ישירות על הקריאה התלת-שנתית לאחר תקופת התלמוד במקום מסוים מחוץ לבית-כנסת השאמיין בפוסטאט.⁷³ הידיעות האחרונות שיש בידנו עליה משם הן במקורות שאנו עוסקים בהם משנת 1211.⁷⁴ כשכתב הראב"ם ב'כפאיה' על פעולתו שב'תחילת הנהגתו', קרוב לוודאי שהתכוון אף הוא לפרשה שמשנת 1211. על-פי הודאתו המפורשת הנ"ל, עלינו לומר, שבאותו זמן המסורת הארץ-ישראלית היחידאית שבתפילה, כולל קריאת סדרי התורה לפי המחזור התלת-שנתי, שאותה הזכיר בפירוש, תמה ונעלמה.

פעמים רבות בכתביו הדגיש הראב"ם, שההנהגה הציבורית איננה מאפשרת לבעליה לעסוק בשלמותו הרוחנית, והיא מביאה לו תקלה בעולם הזה ובעולם הבא.⁷⁵ על כן כותב הוא בפסקה זו על תקוותו, שאותו הפסד ברוחניות שגרמה לו ההנהגה יצא בשכר הישגיו לטובת הציבור, ובמקרה זה: ביטול המנהג הירושלמי ועשיית מנהג מאוחד.⁷⁶

72. ראה פרידמן, התנגדות לתפילה. עיין עכשיו עוד על פסקה זו אצל פנטון, ביקורת 'כפאיה', עמ' 205: 'One could moreover speculate about the degree to which Abraham Maimuni's liturgical "restorations" were an attempt to unify the Babylonian and the Palestinian rites'

73. עדויות בלתי ישירות נמצאות לרוב בפיוטים התלת-שנתיים.

74. ראה פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 77 ואילך.

75. ראה, למשל, כפאיה (רוזנבלט) ב, עמ' 232, שורה 11 ואילך, עמ' 244, שורה 14 ואילך, עמ' 260 שורה 15 ואילך; השווה כפאיה (דנה), עמ' 112. עיין גויטיין, הראב"ם, עמ' 164; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 492 (ועיין פרידמן, תשובת בע"ח, עמ' 85). והשווה מה שכתב הראב"ם בפירושו לבראשית כו, כ (ויוזנברג, פירוש, עמ' ע-עא [בתרגום]): 'יובן מזה סוד גדול כי האבות ע"ה עם כל עושרם הגדול ונכסיהם המרובים לא היו עוסקים בענייניהם הגשמיים, ועסקם האמיתי ובילוי זמנם והתעסקות מחשבתם היתה רק לרכוש עניינים רוחניים. וכאשר התגלע ריב ועסק מן אותה הארץ, קרא אותה (יצחק) עשק, כלומר: באר זו נתנה לנו עסק במה שאין בטבענו להתעסק בו.'

76. על הקשיים שהיו לראב"ם בקיום דרך החסידות ראה וידר, השפעות, עמ' 70 (עמ' 41 בהדפסה המיוחדת); השווה כהן, הראב"ם, עמ' 88, הערה 35; גויטיין, הראב"ם, עמ' 163-164; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 475. (עוד במחקרנו, סימן י, ד"ה יש מידה.)

המשפט המוסגר הנ"ל על השפעת המנהיגות הדתית ותיקוני התפילה של הראב"ם על הישגיו הרוחניים האישיים - השוואתו למה שכתב במקום אחר מבהירה את כוונתו. הדברים - שהם מופלאים בפני עצמם, אך לא הועתקו ולא תורגמו כראוי בפרסומים קודמים - מופיעים בקובץ שפורסם (בשנת תרכ"ז) בשם 'מעשה נסים', בסוף איגרת התשובה שכתב הראב"ם לר' דניאל הבבלי ביר' סעדיה על השגותיו על ספר המצוות של הרמב"ם, ומנמקים את איחור התשובה.⁷⁷

אולם לפני שנביא את הפסקה עלינו להתעכב בהבהרת זמן כתיבתה. ההשגות נשלחו לראב"ם בחודש אדר ראשון אתקכ"ד לשטרות (1213).⁷⁸ בסוף 'מעשה נסים' נדפס: 'קובלת הדה אלמסאיל אלדי עלי ספר מצות עלי נסכה אלאצל אלדי בכט אלסאיל סאמחה אללה וכט אלמגאוב מנו' כב' מקאבלת תחריר אב-יה לששון א.ת.ק.כ.ב. ושלום'. היינו: הושו (תשובות) השאלות הללו, אשר על ספר המצוות, אל נוסח המקור, אשר בכתב השואל,⁷⁹ יסלח לו ה', ובכתב המשיב מנו[חתו] כב[וד], השוואה מדוקדקת. אב, יה[פך] לששון אתקכ"ב ושלום.⁸⁰

על-פי התאריך הנ"ל של איגרת ר' דניאל ברור שחל שיבוש ב'אתקכ"ב' (1211) (או להפך). גולדברג נדרש רק להפרש הזמן בין חודש אדר ראשון לאב בשנת 1213, שהוא זמן כתיבת תשובת הראב"ם לפי דבריו, ואין הוא מזכיר את אי-ההתאמה.⁸¹ פוזננסקי ומאן נמשכו אחריו, ובמקום אתקכ"ב תיקנו: אתקכ"ד (1213).⁸² אולם 'תיקון' זה משובש מיניה וביה. אף-על-פי ש'ושלום' מתאים לדברי הכותב ולא המעתיק, הרי נזכר הראב"ם בברכת המתים 'מנוחתו כבוד' (לא ייתכן לפרשה

77. על כוונתו של ר' דניאל למעט בדמותו של הראב"ם בברכה 'תשגה אחריתו' שצירף למכתבו שב- TS 24.41, מחודש אדר 1211, ראה גויטיין, חננאל, עמ' 374. בפתח 'מעשה נסים' בירך הראב"ם את ר' דניאל ש'יגלה לו ה' הנסתרות' וכו' (לא 'אשר גילה' כפי שתרגמו גולדברג וכהנא שם). לפי הכתובת שלפני תשובת הראב"ם לר' דניאל ב'ברכת אברהם', עמ' 1, נתקיימה אותה ברכה בתשובתו של הראב"ם עצמה, שהיא 'פתרה את קושייתו וביטלה את השגותיו' (במקום 'ופסך מעאריצ'אתה' בנדפס, צ"ל: 'ופסך מעארצ'אתה').

78. ראה גולדברג, מעשה נסים, עמ' 104.

79. על הלשון 'נסכה אלאצל אלדי בכט' ראה שטרן וששון, על סופס פיה"מ, עמ' 266; השווה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 556; הערה 150; צוקר, סידור, עמ' 738.

80. גולדברג, מעשה נסים, עמ' 107.

81. שם, עמ' III.

82. פוזננסקי, עמ' 16, הערה 3; מאן, מקורות, א, עמ' 402, הערה 18 (ובעקבותיו גויטיין, חננאל, עמ' 374).

כמוסבת על אדם חי, כפי שניסה ר' מרגליות לעשות).⁸³ העיון בתצלום כתב-היד מראה שאין שם 'ושלום' כלל אלא 'לש', היינו: 'לשטרות', ובמקום 'אתקב"ב' כתוב 'אתקב"ב', כלומר: האות לפני הבי"ת נקרעה, וכפי שהועתק כבר בקטלוג של נויבואר.⁸⁴ צורת הקרע יכולה להתאים לאותיות נו"ן, סמ"ך, עי"ן או פ"א. כיוון שכתב-היד הועתק על-ידי שמואל ברבי יהוסף החסיד זצ"ל, המופר כחותם על כתב-הגנה למורה נבוכים בדמשק שנת 1286,⁸⁵ יש להניח שהתאריך אצלנו צריך להיות אתקפ"ב, היא שנת 1271.

סיכומו של דבר: אין אנו יודעים מתי כתב הראב"ם את תשובתו להשגות ר' דניאל, וכמה זמן השתתתה. אולם ברור מן הפסקה, שהנגיד מתנצל על העיכוב. הראב"ם מזכיר את עיסוקו (כרופא) בשירות המלכות, דבר 'המסיח אותנו מן השלמות שאנו מתכוונים אליה', והוא ממש"ך:

תם אן אלזמאן אליסיר אלדי לעלנא הנה בזמן המועט אשר אולי נוכל לנצל
 נסתגנמה⁸⁶ ונרפהה מן כדמתהם צאדרנא ולהתפנות בו מן השירות שלהם,⁸⁷
 פיה אצחאבנא ברוכים יהיו ואכדוא ג'לה הטרידו אותנו חברינו [בני דתנו],
 לתדביר אמורהם ואתסעת עלינא ברוכים יהיו, ותפסו את רובו בשביל
 אלאשגאל בסבבהם לא סימא בוג'ודנא הנהלת ענייניהם. העיסוקים בגללם
 אמור קד תרב'ת' ומצאלח דיניה⁸⁸ התרבו עלינו - על-אחת-יכמה-יכמה

83. מרגליות, הראב"ם, עמ' לד, הערה 11 ('כבוד מנוחתו' המובאת שם, פירושה: מקום מגוריו), קא, הערה 2.

84. כ"י בודליאנה, אוקספורד, נויבואר, מס' 628. בקטלוג הנ"ל צוין שהוא נכתב בחמישה עשר באב, היינו פירוש מוטעה של 'יה', שהוא קיצור של 'יהפך'.

85. ראה מאן, היהודים, א, עמ' 248, ב, עמ' 330. גם כתב-היד של כפאיה (דנה) הועתק בתשרי אתקפ"ט (1277), באותו אזור גאוגרפי: בעלבק ('במד[ינת] בעלת').

86. אצל גולדברג בטעות: נסתגניה.

87. של גדולי המלכות. השווה באיגרתו (העברית) משנת אתקמ"ג (1231/2) (תשובות הראב"ם, סימן קכד, עמ' 210): 'ואלו הייתי פנוי מעבודת המלך ועסקים אחרים' וכו'; ותלונות הרמב"ם על 'עול הגויים' - טיפולו הרפואי בגדולי המלכות: שילת, איגרות הרמב"ם, ב, עמ' תקב, תקן, תקסג. לתיאור טרדותיו של רופא ומנהיג ציבור לפני זמנו של הרמב"ם (כך נראה לי) ראה התעודה שפרסם כהן, רופא.

88. בנדפס שם: 'ומצלח דוניה'. הגהתי על-פי הסברה, ואחר כך בדקתי תצלום כתב-היד ונתאשרה הגהתי.

כאשר מצאנו עניינים שכבר התבלבלו⁸⁹ ותקנות דתיות שנפגמו משך שנים רבות ותקופות ארוכות⁹⁰ - עד שנהיינו - מפני שחידשנו את דפוסם ואת ביצועם על-פי המתחייב ממה שהיו מקודם ואת סידורם על-פי הקביעות הרצויות והקנונים התורניים, כפי כוחנו החלש⁹¹ - כמי שמחיה אותם אחרי המוות, בגלל היעלם רישומם, אפילו כמי שמחדש את יצירתם בגלל הריחוק מידיעתם. אבל הרי אנו, אף אם הועסקנו בזאת מלקבל שכר מקצת התועלות המדעיות, מייחלים אנו לתמורתו בשכר תועלות מעשיות. מטרת המדע היא המעשה. ולא המדרש הוא עיקר אלא המעשה.⁹²

אכתלת מנד סנין עדידה ומרד מדידה חתי צרנא לתגדידנא רסמהא ואגראהא עלי ואגב קדימהא ותרתיבהא עלי אלאוצאע אלמרציה ואלקואנין אלשרעיה חסב טאקתהא אלצעיעפה כאלמחיי להא בעד אלמות לדהאב אתרהא בל כאלמסתגד לאחדאתהא לבעד כברהא אלא אן נחן ואן שגלנא בדלך ען אגר בעץ אלפואיד אלעלמיה פנרגוא תעויצה באגר פואיד עמליה וגאיה אלעלם אלעמל ולא המדרש הוא עיקר אלא המעשה.⁹²

89. למקור 'אמור קד תרבת' השווה ליין, ג, עמ' 1008, **إربث أمره** (בניין תשיעי):
their affair, or state of affairs, was, or became, discomposed, dissipated,
disorganized, disordered, or broken up. עד המקום הזה נמצא מעין תרגום, בשיבושים,
אצל גולדברג, מעשה נסים, עמ' III. (למלים האחרונות שם: 'כי מצאו אותנו מקרים מתמידיים').
90. כמעט אותה לשון 'מתקופות ארוכות ושנים רבות' (במקור: 'מן אלדהור אלמדידה ואלסנין
אלעדידה') לחיוב ב-TS Ar. 41.105, שורה 3, בשאלה לחכמי האסלאם ששלחו מתפללי
בית-הכנסת הירושלמי, שרצו למנוע שינוי במנהגם. ראה להלן, סימן ד, הערה 111.
91. במלים האחרונות הד לענותנות היתה(ו) של הראב"ם בצעירותו שעליה העיד אביו; ראה
בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 95-96. אולם השווה דברי הרמב"ם עצמו על פירוש שכתב
לתלמוד 'חסב צעף טאקנא' [כפי כוחנו החלש] (הקדמה לפיה"מ, עמ' מז). (על 'כפי כוחו' אצל
הרמב"ם, ראה בלידשטיין, התפילה, עמ' 221, הערה 31).
92. Bodl. MS. Heb. 628. גולדברג, מעשה נסים, עמ' 107.
93. אבות א, יו. ניסיון לתרגם את הקטע כולו מופיע אצל כהנא, מעשה נסים, עמ' כא-כב, אולם
הצלתו היתה חלקית בלבד וכך, למשל, במקום 'אף אם הועסקנו בזאת מלקבל שכר' וכו', שם:
'אם כי הועסקנו בזה בשכר מקצת התועלות הלמודיות הרינו מקוים לגמול לו' וכו'; המשפט
האחרון אצל גולדברג ['... מקרים מתמידיים'] נשאר במקומו אצל כהנא, אף-על-פי שנוסף שם גם
תרגום אחר למקור.

בפסקה שב'כפאיה' שהובאה לעיל בסימן זה, הזכיר הראב"ם את הישגיו בביטול המנהג המיוחד של בית-הכנסת הירושלמי ובאיחוד מנהגו עם זה של בית-הכנסת הבבלי. כאן, ב'מעשה נסים', נשמע בדבריו הד לתקנותיו 'הצופיות' בתפילה, אותם דברים, שטען שהם היו דרכי עבודת השם האמיתיות בימי קדם, אלא שהתבלבלו ונשכחו. מקצתם נשמרו אצל חסידי אומות העולם, עד שבישראל היה צריך להחיותם לאחר מותם ולחדש את יצירתם.⁹⁴ בהגותו של הראב"ם, כאמור, אלה שתי פניו של מטבע אחד הם.

עוד יש לשוב לדבריו המופלאים של הראב"ם, שהוא נעשה 'כאלמסתגד לאחדאתהא', היינו 'כמי שמחדש את יצירתן' של תקנות הדת.⁹⁵ לפי שעה נציין, כי הדברים שהתפאר בהם כאן שימשו נשק בידי מתנגדיו, שתקפוהו על 'אסתגדאד ואסתלחאק עלי אלחכמים ז"ל', כלומר 'חידוש והשגות נגד החכמים ז"ל', טענה, שהראב"ם נזקק להתגונן מפניה ב'כפאיה'.⁹⁶

ד. סקירה על תולדות המאבק: דת ופוליטיקה

המאבק בין מחנות היריבים ניטש בכמה תחומים. התחום הטבעי והעיקרי היה במשא ובמתן של הלכה דרך חיבורים ספרותיים - הדוגמה הבולטת היא כמובן ה'כפאיה' (ובמיוחד 'מאמר התפילה' שבה) - ובראש ובראשונה דרך פסקי הלכה, שניתנו כמקובל כתשובות לשאלות.

אולם מן ההתחלה היתה האווירה רוויה מתח רב. כשם שראה הראב"ם את התפילה כמכשיר להבאת הגאולה, ראו יריביו את המסורות והמנהגים בעבודת ה' שבידיהם

94. השווה כפאיה (דנה), עמ' 161, ושם (בתרגום, בשינויים קלים): 'ישמור עצמך בזה, פן יתבלבלו אצלך הדעה והמנהג המחודשים בדעה ובמנהג הקדומים שהונחו עד כי לא נודע עליהם, אחר-כך הוער עליהם, והוחזרו לקדמותם ונוצרו ('ואעידת ואנשית'), כמו השאלה הזאת, שאלת ההשתחוויה... והרי אין חידושה אלא בהוספתה לזמן בינוני, לא לזמן הדת במקורה'. השווה בשאלה ששלחו חסידי הראב"ם לחכמי האסלאם לאחר פטירתו (TS AS 182.291 [אצל כאן, מסמכים, עמ' 293], שורה 5 ואילך בתרגום): '... הם קבעו את הכריעות וההשתחוויות בדתם, ואמרו שזאת היתה בנינים מימי קדם, והם העמידו מה שנמחה בדתם' וכי'.

95. על הראב"ם כ'מחיה הדת' והדמיון בין תכונתו זו לשל דמויות אחרות ביהדות ובאסלאם נעמד במקום אחר במחקרנו (סימן ח).

96. כפאיה (דנה), עמ' 181 ואילך ועוד.

מאבותיהם הראשונים כקודש, שיש לשמור עליו מכל פגיעה. כמה וכמה ממקורותינו מעידים על הוויכוחים הרבים שנסבו על השאלה, אם חייבים לקיים את המנהגים שבמסורת האבות או אם מותר לבטלם. הראב"ם ור' יוסף ראש הסדר האריכו בדבר החיוב לשנות את מנהגי האבות אם הוכחה טעותם.⁹⁷ הנאמנים למנהגים הישנים זעקו חמס: 'החמור ביותר עלינו הוא לשקר בנפשותינו ולהשמיץ את אבותינו, לומר "אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל" (ירמיהו טז, יט).'⁹⁸

לא קשה להבין כיצד גלש המאבק מעבר למשא ולמתן שבהלכה לתחום הפוליטיקה, בקהילה ומחוצה לה, בפניות לרשויות. למעשה, קשר פולמוס התפילה לפוליטיקה עמוק יותר. המאבק על התפילה התנהל בד בבד עם המאבק על הנהגת הציבור כולו. הנאמנות למסורת האבות עמדה מאחרי שני המוסדות הללו. חברת אנשי הגניזה היה הייחוס מרכיב דומיננטי בקביעת הראשות.⁹⁹

כאשר הגיע הרמב"ם מאנדלוס כמהגר צעיר למצרים¹⁰⁰ שלטה בקהילה היהודית שם משפחת ראשי ישיבת ארץ-ישראל, שהעתיקה את מושבה למצרים בשנות השלושים של המאה השתים-עשרה. ראש הישיבה זוטא - שר שלום הלוי - טען לזכותו על משרת ראשות היהודים על-פי 'ירושתי מאבי ומאמי'.¹⁰¹ למעט ראשות הגולה בבבל, שמקור סמכותה היה חילוני בלבד, כיבד הרמב"ם רק את האריסטוקרטיה של תורה, והוא זלול

97. הראב"ם: תשובות הראב"ם, סימן פב, עמ' 107 ואילך; כפאיה (דנה), עמ' 92, 176 ואילך ועוד. ר' יוסף ראש הסדר: ראה פרידמן, התנגדות לתפילה. (עוד על כך במחקרנו, סימן ו, ושם, סימן ח, על התפילה כמכשיר להבאת הגאולה).

98. TS 8 J 21.12, ע"א, שורות 23-24 (סימן י במחקרנו).

99. ראה גויטיין, חברה, ב, עמ' 14 ואילך; גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 533 ואילך; גרוסמן, ירושת אבות, במיוחד עמ' 191 ואילך.

100. מקובל לומר, שהרמב"ם הגיע למצרים בשנת 1165 לערך. ראה שילת, איגרות הרמב"ם, א, עמ' כ. אולם לפי כ"י פרמה 1183/10 (בסופו; ס' 13465 במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בירושלים) משכא למצרים עד שנפטר בטבת, שנת אתק"ו לשטרות (דצמבר 1204; ראה להלן, הערה 106) עברו ארבעים ואחת שנה, רוצה לומר, כנראה, הגיע לשם בשנת אתע"ה לשטרות (1163/4), וצריך עיון.

101. מגילת זוטא, עמ' 46. טענת זוטא לירושה גם מאמו ראויה לעיון; שמא היא היתה ממשפחת הנשיאים של בית דוד. אפשר, שייחוס משוער זה קשור ליומרותיו המשיחיות של זוטא (ראה שם); על כך עיין גם גויטיין, אוטוגראף, עמ' 192 (על משמעות 'גאון' הנוכרת שם, עיין פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 153 ואילך); השווה בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 8 ואילך. לזיהוי זוטא עם שר שלום הלוי ראה לעיל, הערה 64.

ב'ראש הישיבה' שפגש במצרים: 'זכבר ראיתי בארץ-ישראל אנשים הנקראים "חברים" ובמקומות אחרים מי שנקרא "ראש ישיבה" - ואפילו בר בי רב דחד יומא ליתיה.¹⁰² שנותיה האחרונות של הכליפות הפאטמית ושנותיו הראשונות של השלטון האיובי היו תקופת אי-יציבות מובהקת במוסד ראשות היהודים במצרים.¹⁰³ חילופי גברי נמשכו כשנות דור. נתנאל, אחיו של שר שלום, כיהן כראש היהודים לפניו. בין השנים 1165-1171 מזכירות תעודות הגניזה את 'רשותם' של חמישה מנהיגים שונים: נתנאל הלוי, דניאל הנשיא, סעדיה אחד, שר שלום והרמב"ם עצמו.¹⁰⁴ הרמב"ם פעל להפלתו של זוטא - שר שלום כראש היהודים והחליף אותו, אולם לאחר שנים אחדות חזר שר שלום ותפס את המשרה. יש להניח שהכשלת ניסיונו של הרמב"ם לבטל את מנהגי התפילה הארץ-ישראלים על-ידי 'שר אלאשראר', הרשע שברשעים, שעליה מספר הראב"ם, התרחשה בתקופה זו.¹⁰⁵ לסוף ימיו שוב החליף 'הנשר הגדול' את שר שלום.

ההתנגדות לראשותו של ר' אברהם הצעיר התעוררה מיד עם פטירת אביו. תקנותיו הקיצוניות בתפילה רק ליבו את אש המחלוקת שעל ההנהגה, ושימשו נשק בידי יריביו. כפי שנראה להלן הוסיפו 'בני השישי' להתנגד לראשותו של הראב"ם עשרות שנים לאחר מכן.

נסקור כאן כמה ממהלכי המאבק, בעיקר על-פי תעודות הגניזה. כפי שלמדים אנו ממסמך שפרסם גויטיין, כבר בחודש ניסן שנת 1205, היינו ארבעה חודשים בלבד אחרי שנפטר הרמב"ם,¹⁰⁶ פרצה מחלוקת חריפה בקהילה, שנסכבה על הזכרת ה'רשות'.

102. פיה"מ לבכורות ד, ד, עמ' רמד-רמה. ראה פרידמן, תשובת ר' יחיאל, הערה 6.

103. ראה לאחרונה את הדיון אצל בן-ששון, הרמב"ם במצרים, ואת סקירת המקורות והספרות שם.

104. ראה פרידמן, הצלבנים, עמ' 74, והספרות שצוינה שם; הנ"ל, תשובת ר' יחיאל, הערה 8.

105. ראה לעיל, סימן ג, ד"ה שתיקתו של הרמב"ם מיוחסת. בדבר זמן המעשה הנ"ל ראה לוינגר,

עמ' 251 ואילך; בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 13 ואילך.

106. לפי המסורת המקובלת נפטר הרמב"ם 'בשנת אתק"ו' לשטרות בליל שני בשבת יום עשרים

לחודש סבת'. כך בסוף הפירוש למסכת ראש השנה המיוחס לרמב"ם. אולם לפי כתיב-היד של

סדר הדורות לר' סעדיה בן דנאן, נפטר הרמב"ם בליל שני בשבת י"ח מכסלו שנת אתק"ו.

ראה את המקורות שאצל שילת, איגרות הרמב"ם, ב, עמ' תקיט-תקכא, הקובע בצורה

משכנעת את עדיפות המסורת הראשונה. ויש להוסיף, שהמסורת הראשונה מאוששת גם בכ"י

פרמה 1183/10 הנ"ל (המצייין שהרמב"ם היה בן ס"ט שנה במותו). אבל הראיה המכריעה -

שאינ עליה עוררין כלל - הן תעודות הגניזה, ובמיוחד זו שאנו עוסקים בה כאן, בדבר איסור

הזכרת ה'רשות'. ראה עוד קרמר, שישה מכתבים, עמ' 80, הערה 93.

המריבות הביאו לידי היעדרותם של יהודים מבתי-הכנסת ופתיחת חדרי תפילה פרטיים. השמעת ה'רשות' נאסרה בכוח החרם. ה'רשות' של ההנהגה הציבורית נזכרה בבית-הכנסת לפני 'פרוס על שמע' ולפני הדרשה, וצוינה בשטרות ובמעמדים טקסיים-דתיים שונים.¹⁰⁷ זאת היתה הצהרה פומבית של הנאמנות להנהגה הציבורית-הדתית. כפי שנלמד מתשובות הרמב"ם (סימן שכט, עמ' 596 ואילך) נגזר חרם על הזכרת ה'רשות' בזמנו של הרמב"ם, מסתבר בשנת 1169/70, כלומר סמוך לשעת חילופי גברי במשרת ראשות היהודים ותפיסת ההנהגה על-ידי הרמב"ם עצמו. באותו מועד ממש תפס צלאח אלדין אלאיובי את השלטון מן הפאטמים. אחד הצעדים הראשונים שנקטו האיובים כדי לאשש את שלטונם היה לבטל את הזכרת הכליף הפאטמי ב'כ'סבה', היינו בדרשה הרשמית של יום שישי. יש מקום לבדוק, אם מעשה עדה אחת לא השפיע על חברתה בעניין ה'רשות'.¹⁰⁸

עם פטירתו של הרמב"ם שוב לא היתה הסכמה כללית על ההנהגה. בני משפחתם של שר שלום הלוי ואחיו נתנאל, ראשי היהודים לפני הרמב"ם ובזמנו, רצו בוודאי לשוב למשרה. שלום הציבור הושב על-ידי השבעת החזנים 'שלא יזכירו רשות לא לראש ולא לזולתו' (ראה עוד להלן), וגזרת חרם לשלושים שנה לכל מי שפותח חדר תפילה פרטי או מתפלל בו. החרם לא כלל את הראב"ם, והוא הורשה לקיים מניין תפילה בביתו הפרטי.¹⁰⁹

בשנים שבין הסדר זה לבין הפעילות הנמרצת של שנת 1211 וסמוך לה נכתבו רוב התעודות הנדונות במחקרנו. תוך זמן קצר גיבש הראב"ם את דעותיו המיוחדות בדבר תיקוני הטעויות שבתפילות שבבתי-הכנסת, בעיקר על-ידי ביטול המנהג

107. ראה פרידמן, תשובת ר' יחיאל.

108. דיון על כך במאמרי הנ"ל.

109. TS 16.187. פרסום המסמך ופירושו אצל גויטיין, הרשות (הטקסט שבמהדורה מדויק; אולם חסרה תיבה אחת בראשו: 'יהיו'). לפי אשתור (קוויים, עמ' 65), הראב"ם הוא שביטל את הזכרת ה'רשות' מחמת ההתנגדות, אבל לא משתמע כן מן התעודה. גויטיין (שם, עמ' 51-52) שיער על סמך הרשות שניתנה לראב"ם לערוך תפילה עם קריאת התורה בביתו, שכבר בזמן ההוא החל רבנו לפלס לו דרך עצמאית בעבודת ה'. (השווה גויטיין, נשיאי מוצול, עמ' 487, הערה 4; הנ"ל, חברה, ב, עמ' 166-167; ועיין עוד במחקרנו, סוף סימן יד.) ואמנם השערה זו סבירה, אבל אין ראיה מן התפילה שבביתו. אפשר, שהמניין שם היה המשך של מניין התפילה, שקיים אביו בימיו. כפאיה (דנה), עמ' 180: 'ואבא מארי וצ"ל וזולתו מתלמידי חכמים (היו) מתפללים בבתי המדרשות, שיש להם' (כך צריך לתרגם; השווה כבר גולדברג, עמ' 23). על התפילה ב'מגלס', בית-מדרש או בית-כנסת ראה את הספרות אצל פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 527, הערה 21.

הירושלמי, ובדבר התקנות וההשלמות, שיש להוסיף לתפילת הרבים. משבר רדף משבר, וקשה לשחזר את סדר המאורעות המדויק.

כפי הנראה, בתחילה גילה הראב"ם או התומכים במאבקו מידה של התנגדות מיוחדת לנושא ספציפי: נוסח מפויט של ברכות קריאת-שמע בתפילת ערבית של שבתות וימים טובים. ייתכן שהקורא שאינו מצוי אצל המקורות האלה לא יתפוס מיד את המשקל שייחסו היריבים שבמחלוקת לשאלות כאלה, אבל זאת בגלל השינויים התרבותיים שחלו בחברה, ואין זה מענייננו. מסתבר שבראשונה לא העריכו אל נכון מתפללי בית-הכנסת הירושלמי עד כמה נמרצת התנגדותו של הראב"ם לנוסח הזה, ועל כן פנו אליו בשאלה הלכתית (שנדונה במחקרנו, סימן ט), שלשונה מעידה על ניסיון לשכנעו בצדקת אמירת הנוסח המקובל אצלם. רבנו מספר (בתשובותיו, סימן פז), שהצליח לבטל מנהג זה מפוסטאט 'בשעת התגלותו'.

הראב"ם לא ידע פשרות. חיש מהר התגלה כמתנגד לכלל 'הפסול' בתפילה ובמנהגי התפילה הארץ-ישראליים. לאחר מאמצים בלתי מוצלחים לפעול בתוך הקהילה הסיקו מתפללי בית-הכנסת הירושלמי שמוכרחים הם לערב את הרשויות הלא-יהודיות. טיפוסי הדבר, שאף ביחסים בין בני דתות שונות נקבעו העניינים בעיקר על-ידי המשפט הדתי. על כן פנו לחכמי האסלאם לבקש 'פתוא', כלומר פסק הלכה, שניתן כתשובת-שאלה.

בתחילת המאה הזאת פרסם ר' גוטהייל שאלה באותיות ערביות המופנית אל המופתי הראשי של המדינה האיובית ('מופתי דולה אמיר אלמומנין'), בעל התואר 'עמאד אלדין', עמוד הדת.¹¹⁰ הפונים הם יהודים שיש להם בתי-כנסת הקיימים 'תקופות ארוכות ושנים רבות',¹¹¹ הבנויים על נוהל ומנהג, אשר בוניהם בנאום עליהם... בקריאת מה שקוראים בו ובתפילות שמתפללים בו, בנוהג של ימי חול, שבתות וימים טובים'. להם שליחי-ציבור הנאמנים למנהגיהם הקדומים. אולם התארגנה סיעה¹¹² של יהודים הרוצים לכפות עליהם ועל שליחי-הציבור שלהם שינויים בתפילה. המופתי נשאל אם מותר 'בימי האסלאם, ינצחים ה', לבני הסיעה הזאת לכפות על הקהילה שינויים בניגוד למסורת שלה, ומה צריך לעשות ביריבים הללו.

110. כתביד גניזה לא-מוספר באוסף כ"ח: גוטהייל, ליקוטים, עמ' 98.

111. כמעט אותה לשון בדברי הראב"ם, המשתבחה, שהוא תיקן 'תקנות דתיות, שנפגמו משך שנים רבות ותקופות ארוכות', לעיל, הערה 91.

112. 'תחובוא' במקור. על 'חוב' בכתבי הגניזה עיין גויטיין, חברה, ב, עמ' 64, 536, הערה 136.

גויטיין מצא נוסח אחר (בשינויים קלים) של פנייה זו. כאן עוסקת השאלה בבית-כנסת אחד ובשליח-הציבור שלו, ומופנית היא באופן סתמי ל'אדונים ה'פקהא' (חכמי המשפט המוסלמי), מנהיגי הדת ומורי המוסלמים'. גויטיין שיער, שהתעודה נכתבה בתקופת האיזבים, כורדים מוסלמים אדוקים, המחזיקים באסלאם הסוני, אשר דבקו בשמירה קפדנית על המסורת, והתנגדו לכל שינוי בה. מלשון השאלה אין ספק כדבריו, שהכותבים ציפו לקבל פסק הלכה האוסר כל שינוי במנהגיהם מימי קדם.¹¹³ במקום אחר כבר קישר גויטיין בין התעודה (שפרסם גוטהייל) לבין תלונת 'בני השישי' נגד הראב"ם (ראה להלן).¹¹⁴

לפני כמה שנים פרסם י' ינון (פנטון) את נוסח השאלה שגילה גויטיין.¹¹⁵ השערות של ינון ופליישר, שהתעודה עוסקת באותה פרשה של שנת 1211, ושהיה זה הראב"ם, שרצה לכפות על מתפללי בית-הכנסת הירושלמי לעזוב את מנהגיהם הקדומים ולהתפלל כמנהג הבבלים, סבירה ביותר.¹¹⁶ לא זו בלבד שכמה מן הלשונות שבשאלה מזכירות את הכתוב בכתב האמנה (וכן בשאלה לראב"ם על המעריב המפויט ובתשובה של ר' יוסף ראש הסדר) אלא שאף נכתבו על שולי הדף נוסחי תפילה לחג השבועות כנהוג בבית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט.

האם קיבלו בני הקהילה פסק הלכה מן המופתי או מן ה'פקהא' בהתאם לציפיותיהם? אין ספק שהתשובה לשאלה זו היא חיובית. במכתב של בני הקהילה

113. TS Ar. 41.105. גויטיין, חברה ב, עמ' 406, 615, הערה 14. על אדיקותם של האיזבים ראה דרורי, עמ' 296 ואילך; השווה וינטר, עמ' 309 ואילך. האיזבים תמכו באסלאם הצופי (ראה דרורי, עמ' 301; וינטר, עמ' 313 ואילך), ומכאן בטלה השערתו של דנה (כפאיה [דנה]), עמ' 35, הערה 135, שאפשר לתלות את תמיכת השלטון במתנגדי הראב"ם בקרבה בין תיקונו הפולחניים והאסלאם הצופי. השווה אצל כאן, מסמכים, עמ' 292.

114. גויטיין, הגנה לחסידים, עמ' 108, הערה 7, בסתם; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 642, הערה 336 במפורש. לדעתי מפרידות בין שתי התעודות הללו עשרים וחמש שנים לערך (דיון על כך במחקרנו, סימן יד).

115. ינון, רשות, עמ' 19-21, ושם פקסימיליה של התעודה (מהדורה חדשה אצל כאן, מסמכים, עמ' 291-292). הוא אף תיקן על-פי הסברה (כיוון שכתב-היד לא נמצא) את קריאותיו של גוטהייל במקומות רבים, ולפי זה נעשה הסיכום דלעיל.

116. פנטון, שני חיבורים, עמ' 86-87; פליישר, תפילה, עמ' 222-223, הערה 28. אין השואל רוצה לדעת אם 'הוא רשאי... לשלב בנוסח התפילה היהודי המקובל חידושים שלא היו נהוגים' וכו' (ינון, רשות, עמ' 17), אלא, כאמור, אם אחרים רשאים לכפות את השינויים עליו ועל שאר מתפללי בית-הכנסת.

לחצרן יהודי רואים אנו כיצד הגיע המאבק לרמה גבוהה יותר של פוליטיזציה. הכותב מבקש את התערבותו של החצרן אצל הסולטאן עצמו נגד אלה השואפים לראשות, הרוצים לכפות על בני קהילתו לבטל את אמירת הפיוטים שרגילים לאמרם בשבתות ובימים טובים, ובמיוחד המעריכות. הכותב מצוין, שכבר קיבלו פסק הלכה מן ה'פקהא' האוסר לכפות עליהם שינויים במסורת התפילה שלהם. כמעט ודאי גמור בעיניי שהכוונה לתשובה לשאלה המתוארת לעיל.¹¹⁷

כאן יש להזכיר את כתב האמנה מאדר 1211, שבו קבעו מתפללי בית-הכנסת הירושלמי באופן טקסי את נאמנותם למסורת התפילה שלהם, ואת התשובות המפורטות והקיצוניות בדחיית מנהגיהם שנכתבו חודש לאחר מכן על-ידי ר' יוסף ראש הסדר (ראה לעיל, סימן ב).

בשאלה הנ"ל לחכמי האסלאם נזכר, כאמור, ששליח-הציבור (או: שליח-הציבור) מקיים את המנהגים שנתקבלו במסורת של בית-הכנסת, ומתנגד לשינויים, ובני הקהילה היו מרוצים ממנו. וכן נשאל אם מותר לכפות על שליח-הציבור לעזוב את מנהגו. מסתבר שהראב"ם וסיעת המתקנים שלו ניסו להשיג את השינויים המבוקשים בתפילה על-ידי 'שכנוע' שליח-הציבור של הירושלמים להתפלל על-פי הוראותיהם. אולם הוא סירב לשתף פעולה. כאשר נתייאשו מתיקונו - ירדו לחייו. בחודש ניסן שנת 1211, פנו אנשי הרפורמה אל ר' יוסף ראש הסדר בשאלה הלכתית, שמגמתה הברורה היא פסילת אותו שליח-ציבור, שאין בו, לטענתם, המידות הדרושות לתפקיד זה. ראש הסדר פסל אותו על-פי טעמים הלכתיים משלו, והעיקר, שאין הוא נשמע לחכמי ישראל לקיים את 'המנהגים הנכונים'.¹¹⁸

אחרי שנפסל שליח-הציבור של בית-הכנסת העמידה סיעת המתקנים שליח-ציבור משלה. בני הקהילה לא הכירו בו, והוסיפו לתמוך בשליח-הציבור הקבוע שלהם. מצב זה של שני שליח-ציבור יריבים באותו בית-כנסת הוא המשתקף בשאלה שהפנו הירושלמים הוותיקים ל'חכמי ישראל ורבניהם' כדי לקבל פסק הלכה נגדי, התומך בשליח-הציבור שלהם, שהוא ממלא אחרי התנאים הדרושים על-פי ההלכה, והם רוצים בו, והאוסר על סיעת הרפורמה לכפות עליהם את שליח-הציבור שלה, שאין מתקיימים בו התנאים הללו.¹¹⁹

התשובה לשאלה היא לא הגיעה אלינו. אולם ברור שמתפללי בית-הכנסת

117. המכתב לחצרן בכתב-יד TS 8 J 21.12, סימן י במחקרנו.

118. השאלה והתשובה בכתב-ידי ENA 1267.10 ו-TS NS 194.2A מתפרסמות במחקרנו,

סימן יא.

119. כתב-יד TS Misc. 28.102, סימן יב במחקרנו.

הירושלמי נכשלו במאמצייהם לעכב בעד הראב"ם וסיעתו. וכבר ראינו למעלה (סימן ג) את עדותו המפורשת של הראב"ם, שבראשית הנהגתו ביטל הוא את המנהג המיוחד של בית־הכנסת הירושלמי שבפוסטאט ואיחד אותו עם מנהג בית־הכנסת הבבלי.

נופך מיוחד מיתוסף על המבנה הזה על־ידי הויהויה הסביר ביותר של שליח־הציבור ההוא, הנידון באותן שאלות ותשובות, כידותון הלוי החבר, כפי שהציע ע' פליישר. ידותון חיבר פיוטים שנאמרו בתפילת בית־הכנסת הירושלמי בפוסטאט. וכן כתובים בידו טופס כתב האמנה משנת 1211, סידור־התפילה של בית־הכנסת הירושלמי והשאלה לראב"ם על המעריב המפויט, התומכת במנהג הירושלמים. ידותון זה אף ידוע מרשימות מקבלי תמיכה שויהה גויטיין, אחת משנת 1219. שכרו השבועי היה בסך הכול שבעה דרהמים. במכתב אחד הוא פונה ללוי אחר ומבקש ממנו מתנה בסתר, כי הוא אוכל כראוי רק בשבתות ונשאר רעב שאר ימות השבוע. שם הוא מוסיף את שמו בערבית: '[אבו אל]חסן בן אבו סהל חזן כניסה אלשאמיין' (חזן בית־הכנסת הירושלמי). הנה אנו רואים, כי החזיק ידותון במשרתו גם אחרי הפרשה של שנת 1211. אבל הראב"ם השכיל לשכל את התנגדותו של ידותון, והוא הגיע עד פת לחם¹²⁰

הצלחת הראב"ם במאבקו נגד המנהגים הפסולים פתחה לפניו את הדרך אף לבצר את מעמדו בהנהגת הקהילה ולדרוש הכרה כללית כראש הציבור היהודי. כדי לעשות כך צריך היה לבטל אותם צעדים שנקטו יריביו במגמה לצמצם הכרה זאת. שוב נעשה הדבר על־ידי פסקי הלכה שבתשובות־שאלות.

שאלה לר' יוסף (יהוסף) ראש הסדר מתארת קהילה, שחבריה התנגדו (בגלל כוונות זרות שהיו להם) למנהגים, הוא הראב"ם על־פי השערתנו. הם הגישו נגדו תלונה לסולטאן. וכן באו לבית־הכנסת והחרימו על דעת הרבים, שלא ישמעו תפילה שהוא נזכר בה, ולא יהיו נוכחים בתפילה כזאת. כמעט אין ספק לדעתי, שהמסופר פה מתקשר לתעודה הנ"ל שמניסן, שנת 1205. השאלה עוסקת בפירוש בברכת המנהיג בתפילת הקדיש. מגמת השאלה היתה לקבל פסק הלכה המבטל את החרם ומתיר את הזכרת המנהיג. התשובה בוודאי היתה כזאת, אולם היא לא נשמרה.¹²¹

120. פליישר במכתביו אליי מכ"א בכסליו ומי"ז בטבת, תשנ"ג. גויטיין, חברה, ב, עמ' 449, מספר 39a (אדוננו, כלומר הראב"ם, מורה לשלם לידותון ארבעה דרהמים [כתב־היד, המסומן אצל גויטיין ENA 2736, עכשיו מספרו ENA 2735.8]); ה, עמ' 89, 531, הערה 223. מכתבו של ידותון, TS NS J 323, המתואר שם, מאפשר את זיהוי שאר הכתבים הנ"ל. את שמו הערבי, המובא בהערה היא אצל גויטיין, יש לתקן בהתאם למה שהעתיקתי בפנים. ראה עתה פליישר, לסדרי התפילה, עמ' רמד ואילך.

121. השאלה בכתב־יד ENA 2742.6, סימן יג במחקרנו.

תשובה גדולה ומפורשת של ר' יחיאל בר' אליקים, כנראה משנת 1211 או זמן קצר אחריה, מתירה את הזכרת ה'רשות'. הוא מספר שכאשר היגר לפוסטאט מצא בה חמס וריב ומצות ומריבות, 'אלהים שופטים אלהים והמה לא אלהים'. היתרו להוכיר את ה'רשות' הוא חד־משמעי, ולדבריו הניסיון לאסור את ה'רשות' הוא 'מדרך החיצונים'.¹²²

תשובה זו בוודאי הועילה להתיר את האיסור הלכה למעשה. אחרי שנים שאין 'רשות' בשטרות שמן הגניזה, מוצאים אנו שימוש בית־דין מעיר השדה בלביס מג' בתשרי שנת 1211 ברשות ר' אברהם הרב הגדול בישראל.¹²³ וכמה שטרות יש מפוסטאט מן הקיץ של שנת 1213 ואילך המציינים את רשותו.¹²⁴

ה'רשות' אמנם חזרה, אבל הרוחות לא נרגעו. לאחר יותר מעשרים שנה עוד מתקפים את הראב"ם בגלל תיקוני התפילה שלו ושיטותיו בעבודת ה', ועוד מלשינים עליו לשלטונות. ב"ג באדר, שנת 1234, כתב הראב"ם תשובת־שאלה בעניין התנגדות הנשיא (צאצא ממשפחת דוד המלך) הודיה בן ישי לנאמניו ולו אישית. על כך כתב רבנו: 'לא יוכל שיאמר לא הוא ולא אחרים עלי אלא שאני משתדל בעבודת אלהי¹²⁵ ישראל ברוך שמו בכל לבבי ובכל נפשי ומרבה בכריעות והשתחואות וכיוצא בזה מדברים שאין אני מסתתר בהם וכבר כתבתים בחבורי'.¹²⁶ גויטיין פרסם מכתב מן הגניזה, שנכתב באלכסנדריה, שבו קובלים תלמידי רבנו החסידים על הרדיפות שעורר נגדם אותו נשיא. התעודה ההיא הנה איגרת־תשובה למכתב מב' באדר. אפשר לשער, שאף היא מאותה תקופה, ואולי מאותה שנה עצמה.¹²⁷

122. CUL Or. 1080.15.74, ראה פרידמן, תשובת ר' יחיאל.

123. TS Ar. 47.70.

124. ראה גויטיין, חברה, ב, עמ' 26, 526, הערה 18. מתכוון אני לדון במקום אחר בגלגולי נוסחות ה'רשות' המציינות את ר' אברהם, אולם אציין כאן, שבקטע שמשנת 1520 לשטרות (1208/9) שפרסם גסטר ושמצטט מאן (היהודים, ב, עמ' 326–327) בוודאי חסרות היחידות בתאריך. (ו'הפטטישה', שמשער מאן שאולי היא שיבוש של 'בפסטאט' – היא כמובן 'הפטטיש' [חוקר]!)

125. בטעות הוכפלה התיבה, ומעל לראשונה ארבע נקודות, המסמנות את מחיקתה.

126. תשובות הראב"ם, סימן ד, עמ' 19. דומה, שהתשובה הכתובה עברית שבסימן סב, עמ' 62 ואילך, שבה מגן ר' אברהם על דרכי החסידים בעבודת ה' מפני מתקיפיהם, נכתבה גם היא באותו פרק זמן ואולי נשלחה לאלכסנדריה. השווה וידר, השפעות, עמ' 86 (58 בהדפסה המיוחדת).

127. ראה גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 184 ואילך.

לאחרונה נציין מכתב, המספר על תלונה שהגישו 'בני השישי' לסולטאן אלמלך אלעאדל נגד הראב"ם על כך שהוא כפה על העם שינויים בתפילה. הראב"ם כתב הצהרה אישית: 'אני התנדבתי בעבודת ה' והוספתי כריעות, השתחוויות ותפילה של רשות בביתי לעצמי. לא הכרחתי אף אחד לעשותן, ולא שינתי בעל כורחם דבר בבתי-הכנסת שלהם'. הרישא של ההצהרה הזאת מזכיר את הכתוב בתשובה ההיא מאדר שנת 1234. הסיפא המתמיה יידון במקום אחר במחקרנו. הנגיד אף מצא תחבולה לגזור חרם על יריביו. עד עכשיו היה מקובל במחקר, שמכתב זה נכתב לפני שנת 1218. אולם ניתן להוכיח, שהוא נכתב בשנות השלושים של המאה, וככל הנראה בשנת 1235 (או 1237). ייתכן שפעילות זו קשורה אף בפולמוס הרמב"ם.¹²⁸ כמה מן התעודות הללו הגיעו אלינו כהעתקים מסודרים שהעתיקו תומכי הראב"ם - תשובתו של ר' יחיאל בר' אליקים, התשובה על הזכרת המנהיג בקדיש ומכתב החסיד הנרדף מאלכסנדריה. גויטיין שיער (בקשר למכתב ההוא), שאולי שמרה כת החסידים את התכתבותה עם רבה בפנקס מיוחד.¹²⁹ מסתבר שהתשובות הן, שעל-פי הפרשנות שאנו מציעים התירו את הזכרת הראב"ם ב'רשות' ובקדיש, הועתקו ('אות באות ומלה במלה') כדי לפרסמן ברבים כחלק מן התעמולה הציבורית, שמטרתה היתה חיווק מעמדו. דומה שגם מתנגדי הראב"ם שמרו העתקים ממסמכיהם. אפשר שהשאלות על המעריב המפויט ושליח-הציבור המודח והמכתב לחצרן הנ"ל הם העתקים גם כן.

ה. הישיבה בשורות עורפיות - דוגמה למשא ומתן בהלכה

הראב"ם והחכמים שציידו בו מכאן ומתנגדיהם מכאן נשאו ונתנו בפירושי מקורותינו כדי להוכיח את טענותיהם. ביניהם פירושים פשוטים וביניהם פירושים דחוקים, הכול לפי צורך העניין. מן המשא והמתן הזה למדים אנו אף פירושים (פשוטים) למקורות, שלא ידוע עליהם ממקום אחר. נעיר כאן על דוגמה אחת, וזאת בגלל הנלמד ממנה על פירוש ברייתא בתוספתא, תולדות בית-הכנסת, הביוגרפיה של הראב"ם כמנהיג וכאיש רות, הספרייה שעמדה לרשותו וההשפעות ההדדיות בין היהדות והאסלאם. בימי הביניים היה החזן עומד באמצע בית-הכנסת במזרח כשהמתפללים עומדים

128. TS Ar. 51.111; גויטיין, תעודות; נדון במחקרנו, סימן יד (שם נידרש לעדויות על המשך

המחלוקת לאחר פטירת הראב"ם).

129. גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 185.

לפניו ולאחריו.¹³⁰ בניגוד ל'ערי אדום', ששם ישבו על כיסאות בבת־הכנסת, נהגו כל ישראל בספרד ובמערב, בשנער [=בבבל] וארץ הצבי... להציע בקרקען מחצלות כדי לישב עליהן' (הל' תפילה יא, ד). הראב"ם מתאר כיצד היו המתפללים יושבים בכל מקום, 'כפי שמזדמן להם, נשענים על הקירות'. הוא מותח ביקורת חריפה על צורת העמידה והישיבה המרושלת. אשר לישיבה, הוא רוצה לחייבם לשבת ג'לוס תעבד', ישיבה של עבודת ה', כורעים על הברכיים, מסודרים שורות שורות, זו אחר זו, לפני כל המתפללים - כמו בתפילת העמידה - אל מול מקדש ה' שבירושלים (הוא ה'קבלה' [מונח מוסלמי המציין את כיוון התפילה] שלנו).¹³¹ מתנגדיו של הראב"ם טענו, שהישיבה (כורעים על הברכיים) בשורות דווקא בכיוון ה'קבלה' היא חיקוי של תפילת המוסלמים (המתפללים בכיוון מכה), ולכן יש לאסרה.¹³² הראב"ם דחה טענה זו מכמה סיבות. לדבריו זו היא צורת הישיבה הקדומה של אבותינו בבית־הכנסת, ומחויבת היא בדין ישראל. כראיה מרכזית מביא הוא ברייתא בתוספתא מגילה ג(ד), כא (מהדורת ליברמן, עמ' 360, שורה 77 ואילך):

כיצד היו¹³³ זקנים יושבין? פניהם כלפי העם ואחריהן כלפי קודש. כשמניחין את התיבה, פניה כלפי העם ואחריה כלפי קודש. כשהכהנים נושאין כפיהן, פניהם כלפי העם ואחריהם כלפי קודש, חזן הכנסת פניו כלפי קודש, וכל העם פניהם כלפי קודש...¹³⁴

130. על תיאור זה של התפילה בפיוט ראה פליישר, פיוט ותפילה, עמ' 226. אבל לפי התיאור של הרמב"ם בהל' תפילה יא, ג אין מתפללים לפני החזן אלא מאחוריו ומצדדיו (ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' שע-שעא; בלידשטיין, התפילה, עמ' 186, 211 ואילך).
131. מחצלות: ראה רבינוביץ, שם, עמ' שעא-שעב; גויטיין, חברה, ב, עמ' 149-150, 156-157. ביקורת הראב"ם: תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 62 ואילך; כאפיה (דנה), עמ' 74, 91 ואילך. ראה וידר, השפעות, עמ' 96 (68 בהדפסה המיוחדת) ואילך. לשימוש במונח 'קבלה' בכתביהם של הראב"ם, של אביו הרמב"ם ושל סבו ר' מימון, ראה וידר, שם, הערה 300; וראה גם פיה"מ לבבא בתרא ב, ט, עמ' קג. על התפילה בשורות אצל הרמב"ם ראה עכשו בלידשטיין, שם, עמ' 212 ואילך.
132. כפאיה (דנה), עמ' 148. ראה להלן, סוף הסימן.
133. 'היו' מתועדת בכל הנוסחאות במהדורת ליברמן. אבל היא חסרה אצל תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63, וכפאיה (דנה), עמ' 95, והראב"ם דן בשאלה אם הברייתא מחייבת הלכה למעשה או שמא היא מקור היסטורי בלבד (ראה להלן). וכן ליתא ברמב"ם, הל' תפילה יא, ג (ראה להלן, בסמוך), ברי"ף יעוד; ראה את מראה המקומות להבאת התוספתא אצל ליברמן, תוכ"פ למגילה, עמ' 1199.
134. עיין ליברמן, תוכ"פ, שם, עמ' 1199-1200.

הראב"ם¹³⁵ הולך בעקבות אביו, 'אשר הוסיף בביאור לשון הברייתא הוראה מפורשת, והרחיב את פירוש הדבר': 'כיצד העם יושבין בבתי כנסיות? הזקנים יושבין פניהם כלפני¹³⁶ העם ואחוריהם כלפני ההיכל; וכל העם יושבין שורה לפני שורה, ופני כל שורה לאחורי השורה שלפניה, עד שיהיו פני כל העם כלפני הקודש' וכו'.¹³⁷

הפירוש הפשוט, המפורש בברייתא זו – לפי הראב"ם ('ואינני סבור שיתכן בזה עוד פירוש') – הוא שהעם יושבים בשורות, זו אחר זו. 'ולפי זה', הוא כותב בתשובה, 'אין הישיבה כך בתפלת צבור ובבית הכנסת חומרא אלא חיוב, ומנהג העם שראינו ושמענו בישיבתם בבית הכנסת שלא כדברי חכמים.¹³⁸ כבר העירו חוקרים, שצורת ישיבת העם בבית הכנסת העולה מן הברייתא מנוגדת לממצאים ארכיאולוגיים מבתי כנסת קדומים בארץ-ישראל, שישבתם היתה מסביב לכותלי בית הכנסת ולא דווקא 'כלפי הקודש'.¹³⁹ וידר הסיק אל נכון מדברי הרמב"ם, שהוא קבע את סדר הישיבה על-פי הברייתא גרידא, ושאי אפשר להניח שבהלכות תפילה שבמשנה תורה יש תיאור נאמן של המנהגים הנהוגים בימי הרב. ויש לתהות, אם לא צריכים אנו

135. תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63; כפאיה (דנה), עמ' 96-97.

136. בכל מקום כך גורס הראב"ם בברייתא ובדברי אביו בהלכה זו. ראה ליברמן, תוכ"פ לכיפורים, עמ' 744, הערה 76. ועל הגרסה 'כלפני' אצל הרמב"ם עצמו, ראה עכשיו רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' שע (משם העתקתי את ההלכה), ועיין היטב בפירושו המפולש לכל ההלכה. על הגרסה 'כלפני' ראה עוד במהדורתו של הרב י' קאפח להל' תפילה שם, עמ' רלג, הערה יא.

137. במהדורת רבינוביץ, יד פשוטה, הל' תפילה יא, ג; במהדורות הנדפסות הרגילות: יא, ד. אשר לפירוש 'הקודש' בדברי הרמב"ם השווה תשובתו המובאת להלן, הערה 162.

138. תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63. 'ואינני סבור...': כפאיה (דנה), עמ' 97; 'ומא אטן יתסע פי דלך איצא תאויל'. (על 'איצא' כאן ראה בלאו, דקדוק, עמ' 311. דנה תרגם: 'ואינני סבור שגם בזה יש אפשרות לפירוש'). הראב"ם כותב שלפי מה שנמסר לו, כך פירש את הברייתא גם רב האיי גאון.

139. ראה וידר, השפעות, עמ' 97 (69 בהדפסה המיוחדת): 'יש להודות שבערערו על מנהג זה נמצא הראב"ם בעמדה די מבוצרת; היה בידו להסתייע בתוספתא מפורשת... אשר לתוספתא, יש בידינו עדויות חותכות שאף בתקופת התלמוד לא הקפידו על הסדר המתואר בה'. על הישיבה בבתי הכנסת בימי קדם, מלבד הספרות שצוינה שם, ראה לוין, בית הכנסת, עמ' 16 ('ספסלים – מיקומם וארגונם היו שונים ממקום למקום'); הנ"ל, ממרכז, עמ' 45 ואילך ועמ' 80. על סדר הישיבה בבתי כנסת שומרוניים קדומים וקשרו לכיוון התפילה (המבנה) כותבת יעקבי (עמ' 130): 'סבורנתי, כי בקביעת כיוונו של בניין יש להביא בחשבון גם את מיקומם של ספסלי הישיבה. בהידרוש גם לבתי כנסת יהודיים קדומים משיב מגן (תשובה, עמ' 131):

להסיק מסקנה דומה לגבי הברייתא עצמה, היינו, שנשנה בה סדר הישיבה שראוי היה לדעת התנא שינהגו בו בבתי־הכנסת, ואין הוא משקף את המציאות שבימיו (ראה להלן).¹⁴⁰

לעניין זה חשיבות מסוימת אף לחקר תולדות בית־הכנסת והתפילה. במחקר יסודי וחדשני שכתב לפני זמן־מה ע' פליישר על התפתחותו הקדומה של מוסד התפילה, הוא הציג שבבית־הכנסת שבימי הבית לא היתה תפילת חובה כלל אלא קריאת התורה ומדרשה. סיוע לכך מוצא פליישר, בין השאר, במבנה בית־הכנסת הקדום, הדומה לזה של ימי הביניים, כידוע מממצאים ארכיאולוגיים:

ואף־על־פי שדבר זה אינו עיקר, ראוי שנציין, שגם המבנה המסורתי של בית הכנסת הקדום, שמעיד על הבאים בו שישבו לאורך שלושת (או ארבעת) קירות האולם, כלומר כשפני כולם לא אל ההיכל אלא אל מרכז החדר, אל הבמה, מעיד על שימוש לצורכי לימוד ולא לתפילה. כי ההיגיון הליטורגי, אילו היה עיקר בראשית עיצוב המבנה, היה מחייב ישיבה בשורות עורפיות, כשפני המתפללים אל עבר מי שאליו מכוונים את התפילה, או אל עבר מה שנתפס כמייצגו בהקשר הנדון – ארון הקודש או המקדש. אבל ההיגיון הפדגוגי חייב את היושבים להפנות את פניהם אל מי שלימדם או קרא בפניהם. התמדת ההיערכות המשולשת של מקומות הישיבה בבתי הכנסת המאוחרים, אשר בהם כבר נעשתה התפילה עיקר וקריאת התורה טפל, אינה יכולה להתפרש אלא כדכבקות (מובנת מאוד בהקשר הזה) במסורת קדומה, מן הזמנים שבהם יעד המבנה היה אחר.¹⁴¹

'בתי־הכנסת השומרונים הם מבני־אורך, וצדם הצר פונה להר־גריזים. צורת הישיבה היתה על פסלים סביב קירות המבנה. המתפללים פנו אפוא ברובם אל פנים בית־הכנסת, ורק אחדים ישבו ופניהם להר־גריזים. אילון אדריכלי זה היה גם בבתי־הכנסת היהודיים בגליל. בבתי־הכנסת היהודיים בדרום נמצא פתרון חלקי לבעיה: בתי־הכנסת נבנו כמבני־רוחב, והמתפללים פנו ברובם לירושלים. גם בבתי־הכנסת היהודיים של היום יושב חלק מן הקהל וגבו או צדו פונה לירושלים, ואיש אינו טוען, שאין מתפללים לכיוון ירושלים.' (וראה מגן, בתי־כנסת, עמ' 69, 76.) לא יעקבי ולא מגן רומזים על המקורות שאנו עוסקים בהם בסימן זה. ראה פרידמן, הישיבה.

140. ראה בהערה הקודמת. וכל זה ייתכן – רק אם לא גורסים 'היו' בברייתא; ראה לעיל, הערה 133.

141. פליישר, תפילות החובה, עמ' 407–408. והשווה גרוסברג, עמ' 65, הערה 8. (חוכך אני אם בהכרח מתאים המבנה המסורתי לתפקיד הפדגוגי של בית־הכנסת הקדום, שעליו הצביע פליישר בצורה משכנעת ביותר.) [כפי שהוא אומר בפירושו, ראה זו אינה עיקר]. הרי רגילים

על־פי הדברים הללו ניתן לשער אפוא, שכמו הראב"ם בדרורו כבר התנא ששנה את הברייתא שבתוספתא התכוון לתקן את סדר הישיבה שבבית־הכנסת ולהתאימו למהות החדשה של המוסד, שלפיה התפילה עיקר.¹⁴² אלא שכגורל תקנת הראב"ם אף תקנתו של התנא לא נתקבלה, והעם הוסיף לדבוק בשיטת הישיבה הקדומה.¹⁴³ אולם באשר לפירוש הברייתא אין הכרח בדבר. הרי הראב"ם מצטט את אחד מבני

אנו בבית־המדרש ובאקדמיה לישיבה בשורות עורפיות או בשורות המסודרות כחצי גורן העגולה של הסנהדרין. [עיי'ן היטב להלן בפנים ד"ה אשר לישיבת הזקנים שבברייתא.] ויש לציין, שבוודאי ובוודאי מבנה בית־הכנסת הקדום וסידור הישיבה שבו לא עוצבו יש מאין, למרות היות בית־הכנסת מוסד חדש, ומתחילה השתמשו בבתי קיימים בהתאם למבנה שנמצא בהם ובסדר הישיבה שנמצא בחדרי הישיבה שלהם. אותו סדר דבוק בו לאחר מכן. ועיי'ן לוי, ממרכו, עמ' 79 ואילך. על־פי המבנה הארכיטקטוני בלבד קשה לפעמים לקבוע אם שריד של מבנה קדום אמנם בית־כנסת הוא. וראה בהמשך, וצריך עיון.)

142. ראה לעיל, הערה 133 והערה 140. וכן אותה ששינו בתוספתא מגילה ג, כב (מהדורת ליברמן, עמ' 360), 'אין פותחין פתחי בתי כנסיות [א]לא למזרח' וכו', אינה תואמת את העדויות הארכיאולוגיות – ראה גינצבורג, פירושים וחידושים, ג, עמ' 393.

143. אולם בתפילה שבבית־המדרש שלהם קיבלו חסידי הראב"ם את צורת הישיבה שהוא חייבה: תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 62. עיי'ן גם אצל כאן, מסמכים, עמ' 293, וראה להלן, הערה 170 ושם. בספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ־ישראל, סימן לו (מרגליות, החילוקים, עמ' 156): 'א"מ הופכין את פניהם אל הציבור ואחוריהם אל הארון, ובני א"י פניהם אל הארון'. והעיר מרגליות (שם), שהישיבה הארץ־ישראלית היא בניגוד לברייתא הנ"ל, ושיער שזהו מנהג חדש בכיבוד הקודש, שאפשר שהחלו בו בתקופת האמוראים, כפי שיש בירוש' ביכורים פ"ג ה"ג (סה ע"ג): 'וישר' פניהן כלפי הקודש'. משתמע מדבריו (עיי'ן שם), שלדעתו הכוונה לישיבת הזקנים דווקא, ולא הבינותי מניין לו לפרש את החילוק והירושלמי דווקא בזה, ראה בסמוך. ליברמן (תוכ"פ למגילה, עמ' 1199) מעיר שהמנהג הארץ־ישראלי שבחילוק מתאים לתקנה של הראב"ם. ויש לציין שלשון החילוק סתומה (ואפשר שאינה הלשון המקורית), ולא ברור ממנה מי מבני ארץ־ישראל פניהם אל 'הארון' ואם הכוונה לישיבה או לעמידה. וכבר אלבוגן פירש את החילוק בעמידת הכהנים בשעת נשיאת כפיים (ראה מרגליות, שם, עמ' 156, הערה 1, ודחה מרגליות את דבריו). ואשר לירושלמי הנ"ל, משמע שגם הוא עוסק בשעת נשיאת הכפיים של הכהנים (השווה ליברמן, שם, עמ' 1200, ד"ה כשהכהנים). וראה בסמוך כאן ועוד בתשובת הרמב"ם המובאת להלן, הערה 162.

הפלוגתא שלו ('בעלי שרירות הלב'),¹⁴⁴ שלטענת רבנו הביא אותו הרצון לשמור על 'מנהגים רעים' לפרש את הברייתא בדוחק, כאילו בשיטת 'פלגינן דיבורא', לומר ש'וכל העם פניהם כלפני הקודש' הוא בזמן העמידה בלבד. ('נאמר לו: והרי הלשון "יושבין"! והוא ענה: הרישא, הנוגע לזקנים – "יושבין"; והסיפא, הנוגע לכל העם, אין הכוונה בו אלא כשהן עומדין.') ואם כן, אין בברייתא ראייה על צורת הישיבה הנכונה. המעיין בברייתא ימצא שאין בהכרח כל דוחק בפירוש זה. הרי ההקשר עוסק בברכת כוהנים, שעה שהעם עמדו! (הראב"ם משמיט את הפסקה העוסקת בנשיאת כפיים, ומצטט את הברייתא בצורה מקוטעת: 'כיצד זקנים יושבים וכו' וחזן הכנסת וכל העם פניהם כלפני הקודש' כו').¹⁴⁵

אשר לישיבת הזקנים שבברייתא, שיושבים פניהם כלפי העם ואחריהם כלפי

144. כפאיה (דנה), עמ' 96: 'ארבאב אלאהויה'. השווה שם, עמ' 196; שייבר, איגרת, עמ' קמא: 'ערוץ אלאהויה', ובתרגום: 'ליבוי יצרים'; תשובות הראב"ם, סימן קו, עמ' 184 (תרגום): 'ואולם יגונה שתיקשרנה עם המחלוקת תחרות ("הוי", ועדיף לתרגם "יצר" או כיו"ב) וכוונה שלא אל האמת' וכו'; תשובת ר' יוסף ראש הסדר המתפרסמת אצל פרידמן, התנגדות לתפילה, דף ב, ע"ב, שורה 22: 'זיטרח אלאהויה ואלאגראץ' (וישליך את היצרים והכוונות הזרות). 'אהויה' הוא רבים של 'הוי' (כמו 'אהוואי'); ראה פרידלנדר, עמ' 114. (הלשון נופל אף על כיתתיות ונטיות של כפירה; 'אצחאב אלאהוואי': בני כת, בעלי מחלוקת). בקוראן סורה מז, פסוק טז (על-פי ההוצאה המצרית) אומר מוחמד על מתנגדיו (על-פי התרגום של י"י ריבלין, עמ' 579 [שם פסוק יח]): 'אלה הם אשר אטם אלהים את לבותיהם וילכו אחרי מאוייהם ("ואתבעו אהוואהם").' אלגואלי (אחיא, ג, עמ' 72, 73) מגנה את החכמים ('אלעלמא') שהם נוטים אל היצר ('אלהויה'), שהוא העבודה הורה הגדולה ביותר. דנה מתרגם 'ארבאב אלאהויה' כאן ובעמ' 196: 'מנהגים רעים'; השווה שם, עמ' 157: 'רב הוי... לגלבה הואה עלי דינה, ואף שם צריך לתרגם: 'בעל יצר... משום התגברות יצרו על אמונתו' או כיו"ב.

145. 'הרישא... והסיפא': כפאיה (דנה), עמ' 96: 'אלאולי... ואלאכר'. לכאורה צריך לתרגם 'אלאולי': 'הראוי', אבל ייתכן שצריך להיות שם 'אלאולי', או ש'אלאולי' יש לפתור כ'אלאולי' עם סיומת הנסבה, לפי בלאו, דקדוק, עמ' 307. דנה: 'הראשון... השני'. ציטוט מקוטע: תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63. השווה כפאיה (דנה), עמ' 95: 'כיצד זקנים יושבים פניהם כלפני העם ואחריהם כלפני הקדש וכשמניחין התיבה וכו' וחזן הכנסת וכל העם פניהם כלפני הקודש' כו; כלומר, גם כאן יש השמטה על-ידי 'וכו'. על פירוש הפסקה בברייתא כעוסקת דווקא בנשיאת כפיים ראה ליברמן, תוכ"פ למגילה, עמ' 1200, ד"ה חזן הכנסת. לפי הר"ן, מגילה פרק ד, סימן אלף קלו, הסיפא של הברייתא, 'כשמניחין את התיבה' וכו', עוסק בתפילה של תענית ברחובה של העיר וכן בפירוש מנחת ביכורים לתוספתא לסיפא, אבל אין

הקודש, מביא הראב"ם פירוש בשם 'המפרשים': 'כדי שתהא אימתן מוטלת על הצבור'.¹⁴⁶ לא ראיתי פירוש זה אצל קדמונינו במקום אחר.¹⁴⁷ ישיבתם של הוקנים כאן מתאימה לישיבה בבית-המדרש.¹⁴⁸ מן האמור בברייתא אחרת (תוס' סנהדרין ז, ט [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 426]) על ישיבתם של בני החכמים ותלמידיהם שאין להם דעת להבין מה שדורשים החכמים, משמע כפירוש המפרשים ההם, ויושבים היו בסדר זה מפני שהם בני המעמד החברתי העליון: 'בזמן שיש להם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי אביהם, אין בהם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי העם'. פירושו: אם יש להם דעת לשמוע, יושבים הם בשורה לפני אביהם, ופונים אליו כדי שישמעו; אבל אם אין להם דעת לשמוע, יושבים הם בשורה מאחורי אביהם. וכן מפורש במקבילה בבבלי הוריות יג ע"ב: 'בזמן שיש בהן דעת לשמוע, יושבים לפני אביהם ואחוריהם בפני העם; אין בהם דעת לשמוע, יושבין אחורי אביהן ופניהם לפני העם'.¹⁴⁹

הוא מפרש את הברייתא כולה כך, כפי שכותב בלידשטיין, התפילה, עמ' 315, הערות 145, 150), אבל הוא לומד על ישיבת העם בבית-הכנסת כלפי הקודש מן הרישא. הכתוב ברי"ף, שם, '... וכל העם פניהם כלפי כהנים', הוא רק בדפוסים החדשים (ראה הלכות רב אלפס... על-פי דפוס קושטא רס"ט, א, מהדורת נ' זק"ש, ירושלים תשכ"ט, עמ' שי, הערה 73).

146. כפאיה (דנה), עמ' 96. בתוספתא סנהדרין ת, א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 427, לפי דפוס ראשון וכתביד ונציה): 'ומפני מה אחד יושב מימינו של זקן? מפני כבודו של זקן'.

147. אדרבא, מוצאים אנו את ההפך. כך בב"י לטור או"ח, סימן קן, ד"ה וכיצד יושבים: 'ופניהם כלפי העם וזה מפני כבוד הציבור'; השווה 'כסף משנה', הל' תפילה יא, ד: 'שהוקנים הופכים פניהם לעם מפני כבודם'. לפי גינצבורג (פירושים וחיידושים, ג, עמ' 394), 'מובן בלי שום פירוש' שפני הוקנים והכהנים (ו) כנגד העם 'מפני כבוד הצבור'. וראה מה שפירש שור, ס' העתים, עמ' 273, הערה קכא, ודבריו רחוקים. פירוש המפרשים לברייתא שבתוספתא שמביא הראב"ם מוכח מסמיכותה של הלכה כד (מהדורת ליברמן, שם, עמ' 360): 'אי זו היא קימה שאמרה תורה מפני שיבה תקום... והדרת פני זקן... נוהג בו מורא ויראה' וכו', ובאמת כבר שיער בעל 'חסדי דוד' שהלכה כד הובאה כאן אגב הלכה כא, שעניינה כבוד הוקנים בבית-הכנסת (וראה ליברמן, תוכ"פ למגילה, עמ' 1202).

148. עיין לעיל, הערה 141; והשווה בלידשטיין, התפילה, עמ' 214. הישיבה מתאימה אף לבית המשתה; ראה בהמשך הברייתא המסומנת כאן בסמוך.

149. העתקתי את לשון הגמרא לפי הנוסח המובא בתשובות הגאונים, בעריכת נ"נ קרוניל, וינה תרליא, סימן קן, עמ' טו. וראה הרא"ש לקידושין לג ע"ב (פרק א, סימן נט): 'והאי סידורא דהוריות מיירי כשהיו יושבין שורות שורות בבית המדרש'. על מעמד בני החכמים אצל חז"ל ראה אלון, בניהם של חכמים. ברור מדברי הראב"ם, שבימי לא היו הוקנים הללו חכמים דווקא אלא 'ראשים'. ועיין 'ירוש' הוריות פ"ג ה"ט (מח סע"ב): 'ראש קודם לזקן שאינו ראש'.

אולם דעתו של הראב"ם לא היתה נוחה מסדר ישיבת הזקנים בבית הכנסת, הקבוע אף במשנה תורה, והוא אמר שגם הם צריכים לשבת פניהם כלפי הקודש. כאן היו יכולים יריביו להאשים אותו בפירוש של 'פליגין דיבורא'. כי הוא אומר, שהברייתא בתוספתא מגילה אינה מחייבת את ישיבת הזקנים האמורה שם אלא רק מתירה אותה, וזאת בניגוד לפירושו הנ"ל לחיוב בדבר ישיבת העם. וכן הוא מציע, ש'אפשר' שהברייתא עוסקת דווקא בתקופת התנאים, שאז ראיית הזקנים הביאה ברכה לציבור והוסיפה לו כוונה בתפילה.¹⁵⁰ אבל המצב בזמנו שלו שונה לחלוטין, כותב הראב"ם; והוא אוסר את ישיבת הזקנים הנהוגה - אף-על-פי שבתחילת דרכו גם הוא ישב כדרכם:

לדעתי ההיתר הזה של הברייתא לזקנים, שיהיו אחוריהם כלפני הקדש, הואיל וסודו דק'¹⁵¹ וכוונתו בבחינת נעלם בימינו, נובעים¹⁵² ממנו מכשולות. והם: שאר העם מחקים את הזקנים, בכך שלא פונים אל הקדש; הראשים גוזרים לעצמם יהרה בשיבה שלהם בבית הכנסת, עד שאפילו הביא הדבר לידי הישיבה על כורסות¹⁵³ וההישענות על משענות. ולפעמים זה בהיכל עצמו בעת התפילות ושמיעת התורה!¹⁵⁴ די בזה משום וניחת האמת¹⁵⁵ והתרחקות

לגרסה זו ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 326, הערה 179, עמ' 569. אבל הראב"ם (כפאיה [דנה], עמ' 95) מפרש 'זקנים' שבברייתא: 'חכמים'. וכן בר"ן למגילה, פרק ד, סימן אלף קלו: 'הזקנים, דהיינו חכמים' וכו'; ובסידור ר' שלמה בר נתן (צוקר, סידור, עמ' 745): 'אלשיוך אלפצ'אל', כלומר הזקנים האצילים (ראה פרידמן, סידור, הערה 9). בקשר לתוספתא מגילה ג, כד הנ"ל, ראה ליברמן תוכ"פ, שם, עמ' 1201 ואילך.

150. כפאיה (דנה), עמ' 96. אילו גרס 'היו' בברייתא (ראה לעיל, הערה 133), בוודאי היה מזכיר אותה בקשר לפאשרות הזאת. אשר לפירוש הלכה כ'מותר' ('מבאח'), ראה לעיל, בסוף סימן א.

151. ראה כפאיה (דנה), עמ' 86.

152. 'הואיל ו... נובעים' (אצל דנה: ונובעים), במקור 'אד ו... ויטרי'; ראה בלאו, דקדוק, עמ' 193-195.

153. או ספות, קתדרות - ולא 'ספסלים', כפי שתרגם דנה. על ה'מרתבה' ראה סדן, מיטלטלין, עמ' 52 ואילך; פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 205; גויטיין, חברה, ד, עמ' 110-111.

154. בתוכ"פ למגילה, עמ' 1199, העיר ליברמן על-פי דברי הראב"ם אלה (ממובאה חלקית אצל וידר), 'שאף הזקנים בתחילה לא ישבו כן אלא בשעת [חזרת] התפילה ובשעת שמיעת קריאת התורה'. ומי שתרגם לו (כידוע לא היה ליברמן בקיא בערבית) לא דייק.

155. 'אלחק' שבמקור הוא אף כינוי לה'. עיין דברי הראב"ם: כפאיה (דנה), עמ' 146.

ממנו, יתעלה, בזה! ומתוך היסח הדעת כבר נפלו במכשול הזה אדונים גדולים. שגיאיות מי יבין! ואני - אשר סולד מזה - אדרבא, אני אוסר אותו - בין אלה שנכשלו¹⁵⁶ בזה בתחילת הנהגתי,¹⁵⁷ עד שפקח ה' את עיניי, ושבתו אליו מזה ומדברים דומים. והואיל ובישיבת הזקנים פניהם כלפני הקדש יש תועלת גדולה לשאר העם, והיא שיחקו אותם, ויעשו מה שהם חייבים בו, על כן דעתי היא, שישבו האנשים כולם, זקנים ושאינם זקנים, בשעת עבודת ה'... פניהם כלפני הקדש. ועל זאת סמכנו אני ור' אברהם החסיד זצ"ל ומי שהלך בעקבותינו. והיא הצורה שהסברה ('קיאס') קובעת שהיא עבודת ה', והמקורות הכתובים ('נצוץ') מעידים עליה...¹⁵⁸

הייתי צריך לעיין זמן־מה בפסקה מעניינת זו עד שהבנתי את האמור בה על ישיבת הזקנים 'בהיכל עצמו'. כדי להבינו אל נכון צריך הקורא להכיר את הארכיטקטורה של בית־הכנסת שביניהם. העניין מבואר בדברי הרמב"ם ובצורה מפורשת יותר בדברי הראב"ם ב'כפאיה', בהל' תפילה יא, ב כתב הרמב"ם: 'ובונין בו היכל שמניחין בו ספר תורה, ובונין היכל זה ברוח שמתפללין כנגדה באותה העיר.'¹⁵⁹ וכן מוצאים אנו מקור חשוב לעניין זה בתשובות הרמב"ם. הוא נשאל על מנהג קדום באלכסנדריה:

שיעלו הכהנים אל ההיכל ובית ספרים בו, ובעת שמחזירים פניהם אל הקהל, מחזירים אחוריהם אליו (אל בית הספרים),¹⁶⁰ בין שהוא סגור בין שהוא פתוח. ואין מוחה, עד שאירע, שאחד מן הראשים¹⁶¹ מחה על זה ושיגר כתב, המביא ראיות לאיסור זה שיחזירו את אחוריהם אל בית ספרים בשביל נשיאות כפים

156. 'ממן וקעת'. וצריך להיות 'וקע' או להשמיט 'ממן' ולתרגם: ואני... נכשלתי.

157. 'פי מבדי תקדמי'. דנה: בתחילת חיי.

158. כפאיה (דנה), עמ' 98 (תרגום בשניוויים). על חידוש מנהג או דחייתו על־פי הסברה והמקורות

('קיאס ונצוץ') עומדים אנו במקום אחר במחקרנו (סימן ו).

159. עיין היטב אצל רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' סח ואילך, ובמקורות המובאים שם.

160. 'יסתדברוה' במקור. בלאו תרגם: '... אל (ההיכל)'. אולם כפשוטו מוסב הכינוי החבור על 'בית

הספרים' שלפניו ולא 'ההיכל' שלפני פניו, ומפורש הדבר בהמשך. וראה כפאיה (דנה), עמ' 97.

'בית הספרים' הוא ה'תיבה' או הארון ('כזאנה'), ראה בסעיף הבא.

161. או: ממי שעמדו בראש, מהמנהיגים. אפשר גם כן לתרגם את לשון המקור 'מן תקדם':

'מהקודמים', כפי שעשה בלאו (בהתאם לביטוי 'מנד ערפנא ומן תקדם ענא' [מאז אנו זוכרים

ואלה שקדמונו] שבראש השאלה).

בהיכל... . התשובה: אם ספר התורה מורם מן הארץ עשרה טפחים ויותר, מה שכבר חלק רשות לעצמו, אין איסור שיהיו הכהנים אחוריהם אל הקדש בשעת נשיאות כפיים. וכן נהוג המנהג...¹⁶²

ותן דעתך: אם לשון השאלה והתשובה מדויק, נמצא בשאלה שהכהנים עומדים בתוך ההיכל בשעת נשיאות כפים ואחוריהם אל בית הספרים, והרמב"ם אומר בתשובה שאחוריהם אל הקודש. משמע, ש'הקודש' הוא 'בית הספרים'.¹⁶³ ב'כפאיה' מפרש הרמב"ם, שההיכל הוא במקום מוגבה בבית-הכנסת, ויש עליו דלתות. בתוכו יש ארון ('כ'זאנה'), שנקרא 'תיבה', ובו ספר תורה.¹⁶⁴ צורת ההיכל כצורת מסדרון.¹⁶⁵ בגלל קדושתו אין להיכנס אל ההיכל 'אלא כהנים בשעה שנושאים כפיהם או בשעה שמוציאים ספר תורה ומכניסים אותו או כניסת חסיד

162. תשובות הרמב"ם, ב, סימן קסג, עמ' 311-312, התרגום בשינויים קלים.
163. ראה את החילוק בין אנשי בכל ובני ארץ-ישראל המובא לעיל, הערה 143.
164. ראה ה' תפילה יא, ב (ורבינובין, שם, עמ' ססט). כפאיה (דנה), עמ' 106. ובעמ' 109: 'התיבה או הארון (אלתיבה או אלכזאנה) הבנוי, שיש בו ספר תורה או ספרי תורות'. בסידור התפילה שמבית-הכנסת הירושלמי בפוסטאט, שקטע ממנו מתפרסם אצל פליישר, תפילה, עמ' 285 (המקור בעברית): 'וכשיגיע אל (אל) ההיכל להניח בו ספר תורה יאמר... ויניח ספר תורה בתיבה וישב העם'. 'כ'זאנה' יכולה להיות גם ארון קבוע, מין חדרון, או תיבה. ראה גויטיין, חברה, ד, עמ' 66, 131. באלכסנדריה קראו ל'כ'זאנה': 'בית ספרים'; ראה בשאלה לרמב"ם שבסעיף הקודם. (על 'כ'זאנה' ב'מדרש' של הרמב"ם [ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 526 ואילך]. שנמצאה שם תשובה, ראה נחום, מצפונות, עמ' 196; וראה עוד שאקי, היכל, עמ' ד-ח [תודתי לידידי, מר אורי מלמד, שהפנה את תשומת לבי לשני המקורות האלה]. פירוש של הרמב"ם לבראשית ושמות הועתק 'ברסם אלכזאנה אלשריפה', שבביל ה'כ'זאנה' הנכבדה במושב ר' דוד הנגיד נינו; ראה וינוברג, פירוש, עמ' תצט). וראה רצהבי, לשונות הגניזה, עמ' רכה, והוא מסביר 'תיבה': ארון הקודש.
165. שם, עמ' 111, אומר הרמב"ם שאין להתייחס להיכל כלסתם מסדרון (דהליו). על ה'דהליו' שבבית ראה גויטיין, שם, ד, עמ' 62-63. וראה פיה"מ למעשרות ג, ו, עמ' של: 'בית שער, אלדהליו'; ועל המבוי עיין בדברי הגאון המובאים אצל רבינובין, שם.

לתפילת רשות קצרה או להשתחויות מיוחדות בו בלבד. ולא יתפלל כל אחד בו, ואף הירא את ה', החסיד, בכל עת.¹⁶⁶

על-פי התיאור הזה של צורת ההיכל והמשתמע ממנו על מידותיו המרווחות מבינים אנו כיצד ייתכן שהוקנים היו יושבים בו. לפני כן מביא הראב"ם את לשון הכתוב ביחזקאל ח, טז: 'ואחוריהם אל היכל ה'''. נמצא, שבניגוד למתפללים ההם, זקני זמנו הופכים את אחוריהם (אל התיבה) כשהם בתוך ההיכל עצמו!¹⁶⁷ השינויים במנהגו האישי של הראב"ם בישיבה בבית-הכנסת, בפסיקתו בדבר כיוון ישיבת העם והראשים כולם ובפרשנותו לברייתא בתוספתא מגילה - מצביעים על תמורה בהתפתחותו כמנהיג ציבור וכראש תנועה חסידית. בראשונה, בצעירותו, הוא אימץ לעצמו את גינוני השררה המקובלים בבית-הכנסת, כפי שאביו אמנם פסק להלכה. לאחר מכן הבין ש'משחקי הראשות' הללו אינם דרים בכפיפה אחת עם המידות החסידיות שרצה לרבוך בהן והדריך לקבלתן. את השינויים קיבלו הוא, רבו בחסידות, ר' אברהם החסיד, והנאמנים לדרכם.¹⁶⁸ אפשר לומר, ששינוי סדר ישיבת הראשים נתפס כמתחייב מדברי הרמב"ם: 'ואכתר אהל אלדין מן האולאי אהל

166. כפאיה (דנה), עמ' 108-109. על ההיכל בבית-הכנסת הירושלמי בפוסטאט השווה גויטיין, חברה, ב, עמ' 145-146. על ה'בימה' שנוספה בבתי-כנסת בארץ-ישראל במאה הרביעית ראה וייס, התיבה, עמ' 17 ואילך. השווה לעיל אצל רבינוביץ; לוי, ממרכו, עמ' 70 ואילך. על עליית הכהונים אצל התיבה ראה במ"ד יא, ד (הפנה לו וייס): 'א"ר יהושע בן לוי, כל כהן שאינו עוקר את רגליו לעלות אצל התיבה בברכת עבודה שוב אינו עולה'.

167. כפאיה (דנה), עמ' 97. אולם לא תמיד ישבו בתוך ההיכל אלא לרוחב הכותל שההיכל קבוע בו, כמשתמע מלשון הרמב"ם בהל' תפילה יא, ג, 'ואחוריהם כלפני ההיכל' (אלא אם כן זאת הצעת הרמב"ם לתקן את המנהג). אפשרות אחרת היא לראות ב'היכל' שבדברי הראב"ם שימוש מורחב לבית-הכנסת על-פי שיטתו שם, עמ' 109: 'ואנחנו בני הגלות, בית-הכנסת הוא המקדש, אשר נותר לנו' (על שיטת הרמב"ם, 'בית הכנסת מקדש הוא', ראה בלידשטיין, התפילה, עמ' 195 ואילך). אולם הראב"ם רגיל לדייק בלשונו, ולפי הדברים הנ"ל על מבנה ההיכל שבבית-הכנסת פטורים אנו מהשערה זו.

168. על ר' אברהם החסיד ראה עוד במחקרנו, סימן ו, הערה 3. בניגוד לדברי הראב"ם, כפאיה (דנה), עמ' 79 (והשווה עמ' 174), על יומה של ר' אברהם החסיד, כאן בעמ' 98, הוא מקדים את עצמו לרבו, ואולי ניתן לדייק מכאן שהוא שיום את השינוי בסדר הישיבה בתחילה. ראה עוד וידר, השפעות, עמ' 100 (72 בהדפסה המיוחדת) ואילך.

אלריאסה, אלא תעלק אמרה בריאסה, דהב אלורע' [= ורוב אנשי הדת מבין בעלי השררה האלה, כיוון שקשור הדבר לשררה, מסתלקת (מהם) יראת שמים].¹⁶⁹ בבת־כנסת תימניים יושבים הנכבדים מול ארון הקודש, לאורך הקיר המרוחק ממנו.¹⁷⁰ האם הם קיבלו צורת ישיבה זו בהשפעת הראב"ם, 'לאחר שנתפחו עיניו'? הראב"ם נעזר במקורות אחרים מלבד הברייתא הנ"ל מתוספתא מגילה כדי להוכיח את הצורך לשבת בשורות מול הקודש, ויש עוד מקום לדון בכמה מהם.¹⁷¹ כאן נסתפק בהערה על המקור האחרון שהוא מביא בפרק זה, כי יש בו עניין לספרייה שברשות רבנו וגם לפרשנות המיוחדת שלו למקורותיו (כפאיה [דנה] עמ' 99):

והא ר' פינחס בן יאיר ע"א... כאן יסתקבל אלקבלה פי ברכת מזון כמה נקל ענה פי אלירושלמי אנה מהדר אפיה לגודא ומברך. [= והנה ר' פינחס בן יאיר עליו השלום... היה פונה לעבר כיוון התפילה בברכת מזון, כפי שנמסר עליו בירושלמי, שהוא מהדר אפיה לגודא ומברך.]

הראיה שבפסקה זו בוודאי איננה יכולה לצאת מגדר הרמו והאסמכתא, ולא בכדי מזכיר אותה הראב"ם בסוף דבריו, כי רק אם אתה מניח מראש, שאותו כותל, שאליו היה ר' פינחס בן יאיר מסב את פניו בשעת ברכת המזון, הוא בצד ירושלים (ה'קבלה'), תוכל להסיק את המסקנה שרבנו מסיק ולהביא חיזוק כלשהו לשיטתו על חיוב הישיבה בכיוון ההוא בשעת התפילה. אולם אילו פירשת, שהחסיד התלמודי הוא הסב את פניו לכותל אך ורק כדי שיוכל לכוון את לבו בשעת הברכה ללא הפרעות (וזאת בוודאי כפשוטה המגמה בתנוחה זו) ותו לא, אז לא היית לומד כלום ממעשיו לענייננו. הנה אפילו בעמידה לתפילת שמונה־עשרה, שבה חובה לפנות לכיוון ירושלים, היו קהילות מועטות בכמה ערי ה'רום' שבהן היו המתפללים 'מזוללים' ועומדים מסיב ל כלל קירות בית־הכנסת כדי לקיים את דברי חז"ל: 'מנין למתפלל

169. בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 63 (הוא מתרגם: 'ורוב שומרי הדת מבין בעלי השררות האלה, כיוון שמגיעים לשררה' כו' - ראה בהערה שם); קאפח, איגרות, עמ' קלא; שילת, איגרות הרמב"ם, א, עמ' שח.

170. ראה גויטיין, התימנים, עמ' 68, הערה 10; הנ"ל, היישוב, עמ' 219, הערה 3 (עייני שם, שהוא מציע לפרש כך ממצאים ארכיאולוגיים מבית שערים וממקומות אחרים).

171. מוזר במקצת שאין אנו מוצאים משא ומתן בין הראב"ם והחולקים עליו במשמע מן הברייתא שבמועד קטן כב סע"ב: 'חכם שמת... ונכנסין לביהכ"נ ומשנין את מקומן - היושבין בצפון יושבין בדרום; היושבין בדרום יושבין בצפון'.

שלא יהא דבר מפסיק בינו לבין הקיר, שנ' [אמר] "ויסב חזקיהו פניו אל הקיר" (ישעיהו לח, ב).¹⁷²

אשר למקור שהראב"ם מצטט בפסקה דלעיל, אמנם בירושלמי ברכות פ"ד ה"ד (ח ע"ב) איתא: 'צריך אדם להסב פניו לכותל להתפלל' וכו'.¹⁷³ אבל ברור שלא לכך התכוון רבנו אלא ל'ירושלמי' שכתוב בו 'מהדר אפיה לגודא ומברך'. 'ירושלמי' כזה איננו בתלמוד הירושלמי שלפנינו כלל, והוא כמובן גם לא יכול להיות, כי הוא כתוב בארמית בבליית מובהקת. הוא שייך בוודאי לסדרה של ציטטות מן 'הירושלמי', במיוחד למסכת ברכות (וסדר מועד), שיש לראות בהן תוספות זרות שנכתבו בעותק של התלמוד הירושלמי למסכת ההיא. 'ספר ירושלמי' כזה מוכר מכתבי חכמי אשכנז (ופרובאנס) אבל לא אצל חכמי המזרח.¹⁷⁴ אבל בתשובה בדבר ה'ירשות' (שיש בה, כאמור, משום תמיכה פוליטית בראב"ם) שכתב ר' יחיאל בר' אליקים בפוסטאט סמוך לשנה 1211 מצוטטת הלכה בעניין ברכות מן 'ירושלמי' כזה. יש לנו אפוא שני עדים באותו מקום ובאותו זמן ל'ספר ירושלמי' שיש בו תוספות כאלו.¹⁷⁵

172. כפאיה (דנה), עמ' 90; הגמרא מברכות ה ע"ב. 'קהילות מועטות': 'גמוע יסירה' (דנה: קהל מועט). 'בעץ' יכול להיות, כמובן, 'אחת', אך נראה לי שעדיף לתרגם 'כמה', כיוון שמסופר על קהילות אחרות. 'רום' מלבד 'ביונסיון-יוון' (או 'יוון' כתרגומו של דנה) יכולה להיות מכוונת גם למקום אחר באירופה הנוצרית. 'מולולים': 'אנחסוא' (דנה: מקילים). בעניין הגמרא ההיא ראה שם, עמ' 66; הלי תפילה ה, ו (ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רלה-רלו); תשובות הרמב"ם, ב, עמ' 379-380, סימן רטו. ועיין גינצבורג, פירושים וחידושים, ג, עמ' 367-368 (בעמ' 368: 'ומכל מקום אין ספק שגם בימיהם היו מתפללין בתי כנסיות שורות שורות' וכו'). ראה בהערה הבאה.

173. עיין ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' לד, ביאור פ: 'וכל הלכה זו עוסקת בתפילת אדם בביתו' וכו'. עיין בהערה הקודמת.

174. ראה זוסמן, מסורת-לימוד, עמ' 41, הערה 128, הנ"ל, פרקי ירושלמי, עמ' 221, הערה 5, עמ' 255, הערה 196 ועוד, והספרות שצוינה שם; וראה עתה הנ"ל, שרידי ירושלמי.

175. 'הירושלמי' שבתשובה היא נדון במאמרי, תשובת ר' יחיאל. שם מצאתי בזה סמך לטענתי שר' יחיאל בא מה'רום'. אולם לאור ה'ירושלמי' שמצטט הראב"ם צריך לעיין שוב בראיה הזאת. אך יש לציין, שלראב"ם היו קשרים הדוקים עם 'רבנים צרפתיים' ועם חכמים מן ה'רום' שהיגרו למצרים, ואולי הגיע אליו 'ירושלמי' כזה מאחד מהם. בכפאיה (דנה), עמ' 149, מעיר רבנו על הוראתו של אחד ממורי ההלכה, 'והוא מן המפורסמים בתלמידי חכמים של ה'רום' ובזקניהם', הפוסק לאסור את ההשתחויות והישיבה בשורות לכיוון ירושלים שהוא תיקן. יחס הכבוד לאותו חכם שמפגין הראב"ם בדבריו שונה לחלוטין מיחס הולוול שלו כלפי חכמים אחרים

בסיום עיוננו בדבר הישיבה בשורות כלפי הקודש, זו אחר זו, נחזור לנקודת המוצא שלנו: ההתנגדות לתקנה זו של הראב"ם. דוגמה מאלפת של ההשפעות ההדדיות החוזרות בין היהדות והאסלאם והתגובות להן בהידמות ובהיבדלות בפולחן בין שתי הדתות.¹⁷⁶ בתחילת דרכו כמפיץ דת חדשה קבע מוחמד, שה'קבלה' צריכה להיות כלפי ירושלים. אולם לאחר זמן לא רב התעמק הקרע בינו לבין היהודים (והנוצרים). כמו בטקסי תפילה אחרים, שבהם נקבע הכלל 'לא תשבהו' [= אל תידמו להם], שינה מוחמד את ה'קבלה' למכה, עיר האסלאם.¹⁷⁷

לאחר דורות עשתה התפילה שבאסלאם (הצופי), בעלת הסדר הטקסי והמשמעת המופתית, רושם כביר על הראב"ם, והוא נתעורר לתקן ברוח זו את התפילה היהודית המרושלת, שלא התאימה, לדבריו, לעבודת ה'.¹⁷⁸ בהסתמכו על פסקו של אביו ועל פרשנותו לברייתא הנ"ל ולמקורות נוספים קבע רבנו את החובה לשנות את סדר

שהתנגדו לו (ראה להלן, הערה 179). מכאן אפשר לשער שמורה ההלכה הוא תמך בו בדברים אחרים, ואין זה מן הנמנע לדעתי שאולי הכוונה אפילו לר' יחיאל בר' אליקים. על 'ספר ירושלמי' בדברי הראב"ם ראה עוד אפנשטיין, פרק, עמ' 59, בשם אפטוביצר.

176. גויטיין דן בהפריה ההדדית בין שתי הדתות בכלל וזו שבניין התפילה וקשרה לראב"ם בפרט בכמה ממחקריו. ראה פרידמן, תרומת גויטיין, עמ' 12-13, והספרות שרשומה שם. על דוגמה נוספת של השפעות הדדיות והמורכבות שבהן ראה קיסטר, לא תשבהו, עמ' 367: Ironically enough, the circuit is thus completed: ancient Islam wished to distance itself from the Jewish custom of praying barefoot, but ultimately this practice was adopted by the Muslims, and later, in other places and periods, the Muslim practice affected Jewish custom! In fact, by now it is difficult to determine what is the result of Muslim influence and what is a continuation of ancient Jewish custom

177. ראה ונסינק, קבלה; גויטיין, מחקרים, עמ' 85-86, עיין שם עמ' 140 ואילך; קיסטר, לא תשבהו. בוועידה השישית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, שהתקיימה באוניברסיטת בראילן, ב"א בתמוז, תשנ"ג (30.6.93), הרצה ד"ר שמעון שטובר על 'ה'קבלה' בין אסלאם ליהדות - היבטים פולמיים וליטורגיים'. לא ראיתי שבפירוש יוחס הכלל 'לא תשבהו' לשינוי כיוון ה'קבלה'. והדברים עתיקים; על קביעת כיוון התפילה (וההשתחויה) ביהדות שלא להידמות למינים, ראה את הספרות שצוינה אצל פרידמן, סידור, הערה 15 ושם.

178. ראה וידר, השפעות, עמ' 98 (70 בהדפסה המיוחדת) ואילך.

הישיבה בבית־הכנסת לשורות ישראל 'כלפי הקודש' (בכיוון ירושלים) - 'אסתקבאל אלקבלה פי חאל אלגלוס' [= הפנייה ל'קבלה' בעת הישיבה בתפילה] (והצורה שצריכה להיות לישיבה - 'גלוס תעבד' [= ישיבה של עבודת ה'] כשהמתפלל כורע על ברכיו!). מתנגדיו טענו, שהחיוב לשבת בתפילה (כורעים על הברכיים) מול ה'קבלה' יש בו משום איסור - 'לילא יתשבה אלגוים' [= כדי שלא להידמות לגויים] - כי המוסלמים יושבים כך בתפילתם, בכיוון ה'קבלה' שלהם.¹⁷⁹ הראב"ם, מצדו, לא ראה כל פסול בהידמות לתפילה המוסלמית בעניין זה. לדבריו, הוא רק היה מעורר את העם לנשכחות של עבודת ה' בישראל שמימי קדם, שנעלמו ממנו משך שנות הגלות הארוכה.¹⁸⁰

אין אנו שומעים על כל התנגדות להוראתו הנ"ל של הרמב"ם בהל' תפילה יא, ג(ד) ש'כל העם יושבין שורה לפני שורה, לפני כל שורה לאחורי השורה שלפניה' וכו', כי הוא לא חייב את ביצועה בבתי־הכנסת הלכה למעשה, ואף לא הוסיף עליה את שאר גינוני התפילה הצופיים־החסידיים שהוסיף הראב"ם. אולם 'יפה כוח הבן מכוח האב'¹⁸¹ מסיבות שנעסוק בהן במקום אחר חס ר' אברהם הצעיר כורח לתקן תיקון קיצוני את פולחן ה' בעם ישראל, גם אם מביא הדבר לידי מחלוקת חריפה.

179. הכרעה על הברכיים: כפאיה (דנה), עמ' 99-100, 120 ואילך. שלא להידמות: שם, עמ' 147

ואילך. בראש עמ' 148: 'ומוה בהא בעץ אלמסמאיין פי עצרנא תלמידי חכמ' וכו', וצריך לתרגם: 'ווייף בזה אחד הנקראים בדורנו תלמידי חכמים'. מלבד הישיבה בשורות מול ה'קבלה' הועלתה טענה דומה בקשר לעמידה בשורות עורפיות ולהשתחויות.

180. כפאיה (דנה), עמ' 161; השווה לעיל, סוף סימן ג. בדברים אחרים, כך בתאורה המופרזת שבבית־הכנסת (ראה גויטיין, חברה, ב, עמ' 150), גינה הראב"ם את ההידמות לתפילה המוסלמית: כפאיה (דנה), עמ' 107.

181. ראה וידר, השפעות, עמ' 98, 99 (69, 71 בהדפסה המיוחדת).

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אלון, בניהם של חכמים - ג' אלון, 'בניהם של חכמים', תרביץ, כ (תש"י), עמ' 84-95.
- S. Eppenstein, *Abraham Maimuni, Sein Leben und seine Schriften*, - אפנשטיין
.Berlin 1914
- אפנשטיין, פרק = ש' עפנשטיין, 'פרק כ"ד וחלק מפרק כ"ה מכתאב כפאיה אלעאבדין לר' אברהם
ב"ר משה ב"ר מיימון', מ' בראנן וי"מ עלבאגען (עורכים), תפארת ישראל (ספר יובל לכבוד
M. Brann & J. Elbogen). (החלק העברי). עמ' 33-59 (החלק העברי).
([ed.], *Festschrift zu Israel Lewy's siebzigstem Geburtstag*, Breslau 1991
ארליך, דרכי התפילה = א' ארליך, 'דרכי התפילה ומשמעותן בתקופת המשנה והתלמוד', חיבור
לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד.
- אשתור, קווים 'א' אשתור, 'קווים לדמותה של הקהילה היהודית במצרים בימי הביניים', ציון, ל
(תשכ"ה), עמ' 61-78, 128-157.
- S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*², I-XVIII, New = בארון
.York, London & Philadelphia 1952-1983
- A. Büchler, 'The Reading of the Law and Prophets in a Triennial Cycle', =
JQR, V (1893), pp. 420-468
- בלאו, דקדוק = י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים², ירושלים תש"ם.
- בלאו, כפאיה - י' בלאו, הספרות הערבית היהודית - פרקים נבחרים, ירושלים תש"ם, עמ'
229-241.
- בלידשטיין, התפילה = י' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד.
- בן-ששון, הצעקה מ' בן-ששון 'הצעקה אל הציבור בבית הכנסת בארצות האסלאם בראשית
ימי הביניים', כנסת עזרא - ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא
פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 327-350.
- M. Ben-Sasson, 'Maimonides in Egypt: The First Stage', - בן-ששון, הרמב"ם במצרים
Maimonidean Studies, A. Hyman (ed.), II, New York 1991, pp. 3-30
- בנעט, איגרות הרמב"ם = אגרות הרמב"ם, מהדורת ד"צ בנעט, ירושלים תש"ו.
- בר-אילן, ברכות וקללות = מ' בר-אילן, 'ברכות וקללות נקראות לפני ראש השנה', סיני, קי
(תשנ"ב), עמ' כט-לה.
- בר-אילן, לפירושה של ברייתא = מ' בר-אילן, 'לפירושה של ברייתא קריאת התורה', סיני,
קיב (תשנ"ג), עמ' ככו-קלד.
- R. Gottheil, 'Some Genizah Gleanings', *Melanges Hartwig* = גוטהייל, ליקוטים
.Derenbourg, Paris 1909, pp. 83-101

- גויטיין, אוטוגראף = ש"ד גויטיין, 'אוטוגראף של הרמב"ם ומכתב אליו מאת אחותו מרים', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 184-194.
- גויטיין, בית-הכנסת ש"ד גויטיין, 'בית-הכנסת וציודו לפי כתבי-הגניזה', ארץ ישראל, ז (תשכ"ד), עמ' 81-97.
- S.D. Goitein, 'A Treatise in Defence of the Pietists by Abraham Maimonides', *Journal of Jewish Studies*, XVI (1965), pp. 105-114.
- גויטיין, הוספות ל'הרב' ש"ד גויטיין, 'הוספות למאמר "על משרת הרב במצרים במאות הי"א והי"ב"', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 152-153.
- S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I-V, Berkeley, Los Angeles & London, 1967-1988.
- גויטיין, חננאל ש"ד גויטיין, 'ר' חננאל הדיין הגדול כיר' שמואל הנדיב מחותנו של הרמב"ם', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 371-395.
- גויטיין, היישוב ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם.
- S.D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden = מחקרים, 1966.
- גויטיין, נשיאי מוצול : ש"ד גויטיין, 'נשיאי מוצול וחורבן בתיהם ברעידת אדמה (אביב 1237)', ספר יוסף ברסלבי, ירושלים תשל"ל, עמ' 486-501.
- S.D. Goitein, 'Abraham Maimonides and his Pietist Circle', A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, Mass. 1967, pp. 145-164.
- גויטיין, הראב"ם וחוגו - ש"ד גויטיין, 'רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי'. תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 181-197.
- גויטיין, ריה"ל ש"ד גויטיין, 'רבנו יהודה הלוי בספרד לאור כתבי הגניזה', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 134-149.
- גויטיין, הרשות ש"ד גויטיין, 'התחדשותה של המחלוקת בענין "הרשות" אחר עליתו של רבנו אברהם בן הרמב"ם', ספר זכרון לכבוד פרופ' יצחק יהודה גולדציהר ז"ל, ב, ירושלים תשי"ח, עמ' 49-55.
- גויטיין, התימנים - ש"ד גויטיין, התימנים - היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח, מבחר מחקרים, בעריכת מ' בן-ששון, ירושלים תשמ"ג.
- S.D. Goitein, 'New Documents from the Cairo Geniza', *Homenaje* תעודות

a Millás Vallicrosa, I, Barcelona 1954, pp. 707–720

גולדברג = ב' גולדברג (חתום: איש ב"ג), 'מסע בערב', המגיד (ליק), ה (תרכ"א), עמ' 23–24.
גולדברג, מעשה נסים = ר' אברהם בן הרמב"ם, מעשה נסים - והוא תשובות בלשון ערבי לשאלות
ר' דניאל הבבלי לספר המצות להרמב"ם, מהדורת ב' גולדברג (כ"ג), פאריס תרכ"ז.

אלגזאלי, אחיא = אבו חאמד מחמד בן מחמד אלגזאלי, אחיא עלום אלדין, א-ד, קאהיר 1939.
גיל, ארץ-ישראל = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תל-אביב,
תשמ"ג.

גילת, לתיקוני הגוף = י"ד גילת, 'לתיקוני הגוף בשעת התפילה' - הערה, סידרא, ז (תשנ"א),
עמ' 159.

גינצבורג, פירושים וחדושים - ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א-ד, ניו-יורק
תש"א-תשכ"א.

גינת, ראש הסדר = ל' גינת, ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה), חיבור לשם קבלת
תואר מוסמך, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ן.
גרוסברג = א' גרוסברג, 'על "מגן, בתי-כנסת שומרוניים"' (ראה להלן), קדמוניות, כו (תשנ"ג), עמ'
64–65.

גרוסמן, ירושת אבות א' גרוסמן, 'ירושת אבות בהנהגה הרוחנית של קהילות ישראל בימי
הביניים המוקדמים', ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 189–220.

דרורי J. Drory, 'The Early Decades of Ayyūbid Rule', J.L. Kraemer (ed.),
Perspectives on Maimonides, Oxford 1991, pp. 295–320

יודר, השפעות = נ' יודר, 'השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי', מלילה, ב (תש"ו), עמ' 37–120
(ובהדפסה מיוחדת, אוקספורד תש"ז).

ויזנברג, פירוש פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת א"י ויזנברג,
לונדון תשי"ח.

וייס, התיבה - ז' וייס, 'מתי החלו מורידין שליח ציבור לפני התיבה', קתדרה, 55 (תש"ן), עמ'
8–21.

וינטר M. Winter, 'Saladin's Religious Personality', J.L. Kraemer (ed.),
Perspectives on Maimonides, Oxford 1991, pp. 309–322

ונסינק, קבלה - A.J. Wensinck, 'Kibla', *The Encyclopaedia of Islam*², V, Leiden 1986, -
pp. 82–83

זוסמן, מסורת-לימוד = י' זוסמן, 'מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי - לביור
נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', מחקרים בספרות התלמודית - יום עיון לרגל
מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ח-ט' בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג.

זוסמן, פרקי ירושלמי = י' זוסמן, 'פרקי ירושלמי', מ' בראש וד' רוונטל (עורכים), מחקרי תלמוד

- קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 220-283.
- זוסמן, שרידי ירושלמי י' זוסמן, 'שרידי ירושלמי - כת"י אשכנזי: לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי"', קבץ על יד, יב (תשנ"ד), עמ' 1-120.
- זימר, תיקוני הגוף - א' זימר, 'תיקוני הגוף בשעת התפילה', סידרא, ה (תשמ"ט), עמ' 89-130.
- ינון, רשות = י' ינון (פנטון), 'תפילה בעד הרשות ורשות בעד התפילה - זוטות מן הגניזה', ממזרח ומערב, ד (תשמ"ד), עמ' 7-21.
- יעקבי רות יעקבי, 'על: יצחק מגן, "בתיכנסת שומרוניים", קדמוניות, כה (תשנ"ג), עמ' 66-90', קדמוניות, כו (תשנ"ד), עמ' 130-131.
- כאן, מסמכים = G. Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge 1993
- כהן, הראב"ם = G.D. Cohen, 'The Soteriology of R. Abraham Maimuni', *PAAJR*, = XXXV (1967), pp. 75-98; XXXVI (1968), pp. 33-56
- כהן, רופא Communal Leader', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XVI (1993), pp. 125-136
- כהן, שלטון = M.R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton = 1980
- כהנא, מעשה נסים = מעשה נסים - שאלות רבנו דניאל הבבלי זצ"ל על ספר המצוות של הרמב"ם ותשובות רבנו אברהם.... מהדורת ק' כהנא, תל-אביב תשט"ו (ב'משנה תורה' הוצאת פרדס, כרך א, אחרי ספר המצוות).
- כ"ח - Alliance israélite universelle, Paris
- כפאיה (דנה) = ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב כפאיה אלעאבדין [הכרך השני מתוך החלק השני], מהדורת ג' דנה, רמת-גן תשמ"ט.
- כפאיה (רוזנבלט). כ - S. Rosenblatt (ed.), *The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides*, II, Baltimore 1938
- לויין, בית-הכנסת י' לויין, 'בית-הכנסת בתקופת בית שני - אופיו והתפתחותו', א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), בתיכנסת עתיקים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11-29.
- לויין, ממרכז - י"ל לויין, 'ממרכז קהילתי למקדש מעט: הריהוט והפנים של בית-הכנסת העתיק', קתדרה, 60 (תשנ"א), עמ' 36-84.
- לוינגר = י' לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים תש"ן.
- ליברמן, הלכות הירושלמי הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל מעצם כ"ק ז"ל, עם מבוא, פירוש והערות מאת ש' ליברמן, ניו-יורק תש"ח.

- ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ־ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א.
ליברמן, תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו־יורק תשט"ו-תשמ"ח.
ליין - E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beirut 1968.
לצרוסי־יפה, מחקרים = H. Lazarus-Yafeh, *Studies in al-Ghazzālī*, Jerusalem 1975.
מאן, היהודים = J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs²*, New York 1970.
מאן, מקורות, א : J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931.
מגילת זוטא = צ' מלאכי, סוגיות בספרות העברית של ימי הביניים, תל־אביב תשל"א, עמ' 41-51.
מגן, בתי־כנסת = י" מגן, 'בתי־כנסת שומרונים', קדמוניות, כה (תשנ"ג), עמ' 66-90.
מגן, תשובה י' מגן, 'תשובה', קדמוניות, כו (תשנ"ד), עמ' 131-132.
מרגליות, החילוקים = מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח.
מרגליות, הראב"ם = רבנו אברהם בן הרמב"ם, מלחמות השם, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ג.
נחום, מצפונות - י"ל נחום, מצפונות יהודי תימן, תל־אביב תשמ"ו.
סדן, מיטלטלין = J. Sadan, *Le Mobilier au porche orient medieval*, Leiden 1976.
פוזננסקי - S. Poznanski, *Babylonische Geonim im nachgaoaischen Zeitalter*, Berlin 1914.
פיה"מ פירוש המשניות של הרמב"ם לפי: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.
פליישר, בירורים - ע' פליישר, 'בירורים בשיטות הקריאה בתורה של בני ארץ־ישראל הקדומים', *HUCA*, LXII (1991), עמ' מג-סא (החלק העברי).
פליישר, לוח = ע' פליישר, 'לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קיליר', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 223-272.
פליישר, לסדרי התפילה = ע' פליישר, 'לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ־ישראל בפוסטטא בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' ריו-רט.
פליישר, פיוט ותפילה = ע' פליישר, 'פיוט ותפילה ב"מחזור ארץ ישראל - קודקס הגניזה"', קרית ספר, סג (תש"ן), עמ' 207-262.
פליישר, קריאה = ע' פליישר, 'קריאה חד־שנתית ותלת־שנתית בתורה בבית הכנסת הקדום', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 25-43.
פליישר, תפילה = ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ־ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
פליישר, תפילות החובה = ע' פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ, נט (תש"ן),

עמ' 397–441.

מליישר, תשובה = ע' פליישר, 'תשובה', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 268.

P.B. Fenton, 'Dana's Edition of Abraham Maimuni's *Kifāyat al-* = ביקורת 'כמאיה' - *ʿĀbidīn*', *JQR*, LXXXII (1991), pp. 194–206.

P.B. Fenton, 'A Mystical Treatise on Prayer and the Spiritual Quest - מאמר מיסטי - from the Pietist Circle', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XVI (1993), pp. 137–175.

P.B. Fenton, 'A Pietist Letter from the Genizah', *Hebrew Annual Review*, = מכתב IX (1985) (*Biblical and Other Studies in Memory of S.D. Goitein*), pp. 159–167.

P. Fenton (ed.), Obadyāh b. Abraham b. Moses Maimonides, *The Treatise of the Pool, Al-Maqāla al-Hawdiyya*, London 1981

.P. Fenton, *Deux Traités de Mystique juive*, Paris 1987 = שני חיבורים

I. Friedlaender, *Der Sprachgebrauch des Maimonides, I. Lexikalischer Teil, Arabisch-Deutsches Lexikon*, Frankfurt a.M. 1902

פרידמן, התנגדות לתפילה - מ"ע פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראליים בשאלות ותשובות שמן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', כנסת עזרא - ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 69–102. פרידמן, הישיבה = מ"ע פרידמן, 'על סדר הישיבה בבתי-כנסת קדומים', קדמוניות, כז (תשנ"ד), 64, 143.

M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study*, I–II, New York & Tel-Aviv 1980–1981

פרידמן, סידור = מ"ע פרידמן, 'הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן', קרית ספר (עתיד לראות אור).

M.A. Friedman, 'Responsa of R. Abraham Maimonides from the Cairo Geniza: A Preliminary Review', *PAAJR*, LVI (1990), pp. 29–49.

פרידמן, על שו"ת הראב"ם = 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בר"אילן, כו-כו [מוגש לכבוד רופו' יצחק ד' גילת] (תשנ"ה), עמ' 259–276.

פרידמן, הצלבנים - מ"ע פרידמן, 'מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 63–82.

פרידמן, ריבוי נשים - מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל - מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים-תל-אביב תשמ"ו.

- פרידמן, רשימות תלמיד מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 523-583.
- פרידמן, שו"ת הרמב"ם = מ"ע פרידמן, 'קטעים חדשים של שאלות ותשובות הרמב"ם', מחקרי עדות וגניזה (ספר יובל לכבוד ש"ד גויטיין), ירושלים תשמ"א, עמ' 109-120.
- פרידמן, תרומת גויטיין - מ"ע פרידמן, 'משהו על תרומת ש"ד גויטיין למחקר הבין-תחומי של התרבות הערבית-היהודית', ספונות (הכ) (דברי הוועידה השנייה של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימיה הביניים) (תשנ"א), עמ' 11-20.
- פרידמן, תשובת בע"ח = M.A. Friedman, 'Responsa of Abraham Maimonides on a Debtor's Travails', *Genizah Research after Ninety Years – The Case of Judaeo-Arabic*, J. Blau & S.C. Reif (ed.), Cambridge 1992, pp. 82-92
- פרידמן, תשובת ר' יחיאל = מ"ע פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה"רשות"', ספר יובל למשה גיל (עתיד לראות אור).
- צוקר, סידור ש' צוקר בשיתוף א' ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737-746.
- קאופמן = D. Kaufmann, 'Zur Biographie Maimuni's', *MGWJ*, XLI (1897), pp. 460-464.
- קאפת, איגרות רבינו משה בן מימון, אגרות, מהדורת י' קאפת, ירושלים תשמ"ו.
- קוטשר, מלים = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א.
- קיסטר, לא תשבוה - 'Do not Assimilate Yourselves...' *Lā tashabbahū...*, M.J. Kister, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XII (1989), pp. 321-353; M. Kister, 'Appendix', *ibid.*, pp. 354-371.
- קרמר, שישה מכתבים - J.L. Kraemer, 'Six Unpublished Letters from the Cairo Genizah', *Maimonidean Studies*, II (1991), pp. 61-94
- רבינוביץ, יד פשוטה רבינו משה ב"ר מיימון ז"ל, ספר אהבה ע"פ כ"י חתום בעצם כ"י, מהדורת נ"א רבינוביץ, עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תשמ"ד; ספר המדע, ירושלים תש"ן.
- רוזנטל = ד' רוזנטל, 'על קריאת התורה במחזור חד-שנתי בארץ ישראל', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 144-148.
- רצהבי, לשונות הגניזה - י' רצהבי, 'לשונות הגניזה בפי עדות ישראל', סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' רכא-רלא.
- שאקי, היכל = א"ש שאקי, היכל עבודת השם, בני ברק [חש"ד].
- שור, ס' העתים = ספר העתים לר' יהודה אלברצלוני, מהדורת י' שור, קראקא תרס"ג.
- שטיינפלד, צ"א שטיינפלד, 'על שיטת הקריאה בתורה של הקילירי', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 266-267.

שטרן וששון, על טופס פיה"מ - ש"מ שטרן וס"ד ששון, 'על טופס פירוש המשנה בעצם כתב-ידו של הרמב"ם', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 261-267.

שייבר, איגרת - א' שייבר, 'אגרת בלתי ידועה להרמב"ם? ושירי תהילה לכבוד בנו ונכדו'. ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' קלו-קמד [שני כתב-יד הראשונים עם תצלומיהם פורסמו גם במאמר (באנגלית) הנדפס אצל: שייבר, מחקרים, עמ' 195-207].

שייבר, מחקרים = A. Scheiber, *Geniza Studies*, Hildesheim-New York 1981

שייבר, שאלה = א' שייבר, 'שאלה שנשלחה לרבינו אברהם בן הרמב"ם, סיני, מו (תש"ך), עמ' רסח-רע (= שייבר, מחקרים, החלק העברי, עמ' 58-60).

שילת, איגרות הרמב"ם = איגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, א-ב, ירושלים תשמ"ח.

שפרבר, מנהגי ישראל - ד' שפרבר, מנהגי ישראל - מקורות ותולדות, א-ד, ירושלים תשמ"ט-תשנ"ה.

תשובות הראב"ם = תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח.

תשובות הרמב"ם = תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, א-ד, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו.

Bodl. = Bodleian Library, Oxford

CUL = Cambridge University Library

ENA = E.N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America, New York

TS = Taylor-Schechter Collection, CUL